

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

KATEDRA ZA ARHEOLOGIJU

Arheologija u službi turizma

(ZAVRŠNI DIPLOMSKI RAD)

Mentor: prof.dr. Adnan Busuladžić

Student: Vedrana Crnković

Sarajevo, 2020. godina

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Povezanost arheologije i turizma u teoriji.....	3
2.1. Prednosti kulturnog turizma.....	8
2.2. Nedostaci kulturnog turizma.....	12
3. Načini popularizacije arheologije.....	14
3.1. Interaktivne metode.....	17
3.2. Turističke ture.....	20
3.3. Eksperimentalna arheologija.....	22
4. Arheološki lokaliteti i njihov potencijal u praksi.....	26
4.1 Lokaliteti čiji je potencijal iskorišten.....	27
4.1.1 Lokalitet Gornja Tuzla / Arheološki park neolitsko-sojeničko naselje Tuzla.....	27
4.1.2. Skelani – <i>Malvesiatum</i>	29
4.1.3. Mitreum u Jajcu.....	30
4.1.4. Nekropola stećaka Radimlja.....	32
4.1.5. Tvrđava u Stocu.....	35
4.1.6. Kraljevski grad Bobovac.....	36
4.1.7. Jajačka tvrđava, Grad Jajce- bosanski Dubrovnik.....	38
4.1.8. Stari grad u Travniku.....	41
4.2. Lokaliteti čiji je potencijal velik, ali nedovoljno iskorišten.....	42
4.2.1 Daorson.....	42

4.2.2. Mogorjelo.....	45
4.2.3. Humac kod Ljubuškog.....	48
4.2.4. Rimske terme u Laktašima.....	51
4.2.5. Tvrđava Hercega Stjepana Kosače.....	53
4.2.6. Stari grad Srebrenik.....	55
4.2.7. Stari grad Ostrožac kod Cazina.....	57
4.2.8. Stari grad Maglaj u Maglaju.....	58
4.2.9. Stari grad Dubrovnik kod Ilijaša.....	59
4.2.10. Džamija Fetija u Bihaću.....	61
4.2.11. Tešanj.....	62
4.3. Zanemareni i zapušteni lokaliteti.....	64
4.3.1. Ilidža – <i>Ague S</i>	64
4.3.2. Badanj.....	66
5. Osvrt na srednjovjekovne utvrde u Bosni i Hercegovini i njihov turistički potencijal.....	70
6. Fenomen Visokog, refleksija na turizam.....	72
7. Primjenjivost povezanosti arheologije i turizma u praksi.....	80
8. Zaključak.....	86
9. Literatura.....	88
Summary.....	102
Biografija.....	105

1. Uvod

Turizam i putovanja postoje od davnina, a pokreće ih želja čovjeka da iskusi i upozna nešto novo i drugačije. To je jedan uzbudljiv način provođenja slobodnog vremena, a može biti izuzetno ispunjavajući i edukativan. Kulturni turizam, kao dio turizma isto tako ima svoje korijene duboko u prošlosti, a u modernom poimanju, kroz naučni pristup se afirmira tek zadnjih nekoliko decenija. Kao uži dio kulturnog turizma postoji arheološki turizam, za koji se zanima sve veći broj ljudi. To je rezultat veće naobrazbe ljudi koji su željni sticanja novih znanja i koji teže za traženjem nečeg drevnog, egzotičnog.

U svijetu se arheološki turizam razvija intenzivno u posljednje dvije decenije i zbog zainteresiranosti ljudi i potražnje je trenutno u usponu. Zahvaljujući organima vlasti država koje podupiru razvoj arheološkog turizma, i angažmanom posebno internacionalnih organizacija (ICOM, UNESCO, UNWTO itd.) arheologija i arheološki turizam doživljavaju svoj procvat. U Bosni i Hercegovini arheološki turizam nije na zavidnom nivou, mada zbog obima arheoloških lokaliteta (i bogatog historijata arheologije) ima veliki potencijal za razvoj i ostvarivanje ekonomske dobiti. Možda to djeluje nemoguće i teško, ali arheolozi su ti koji u prvom redu treba da budu svjesni važnosti popularizacije arheologije i razvoja arheološkog turizma u Bosni i Hercegovini. Poticanje razvoja arheološkog turizma je poprilično nova tema za Bosnu i Hercegovinu, a njegovi pozitivni učinci mogu biti vidljivi na raznim nivoima.

U prvom poglavlju ovog rada je riječ o tome šta su kulturni i arheološki turizam, koji su to njihovi resursi, te koje su prednosti i nedostaci takvog za Bosnu i Hercegovinu novog pristupa. U fokusu narednog poglavlja je važnost popularizacije arheologije, sa naglaskom na novije pristupe (arheo)turizmu, nasupot tradicionalnim u kojem je turista samo pasivni promatrač ali ne i učesnik u upoznavanju kulturnog nasljeđa. Noviji pristupi naglašavaju važnost interakcije (posjetioca i arheološkog resursa), kreativnosti i edukacije kao načina popularizacije arheologije, a time i arheološkog turizma. U radu su navedeni i prijedlozi i metode, odnosno načini na koje bi se arheologija i arheološki turizam mogli popularizirati te učiniti dostupnijim javnosti. Treće poglavlje sadrži opise odabranih arheoloških lokaliteta iz različitih vremenskih perioda, njihov kratak historijat istraživanja i objavljene rezultate te će, u mjeri u kojoj je to moguće biti opisano njihovo današnje stanje.¹ U ovom poglavlju su lokaliteti razvrstani prema kategorijama koje se odnose na potencijal koji oni imaju za razvoj

¹ Jedan dio lokaliteta je obišla autorica rada, te su napisani redovi dio ličnog iskustva, dok je za dio lokaliteta bilo potrebno koristiti internet izvore.

arheološkog turizma u Bosni i Hercegovini. Peto poglavlje sadrži kritički osvrt na fenomen „piramida“ u Visokom, te je njegov cilj pokušati predstaviti njegove pozitivne i negativne strane te odgovoriti na pitanje da li je i u kojoj mjeri takav pristup uticao na ekonomiju grada Visokog. Završno poglavlje donosi općenite i praktične principe koji su važni za promociju arheološkog turizma koji su primijenjeni u svijetu i koji bi se mogli primijeniti na prostoru Bosne i Hercegovine.

Teorijski dio rada je baziran na analizi i obradi domaće i strane literature iz oblasti kulturnog turizma radi upoznavanja sa konceptom povezanosti arheologije i turizma, te sagledavanje njegovih prednosti i nedostataka. Dio rada u kojem su prezentovani arheološki lokaliteti imaju teorijsku podlogu; za opis lokaliteta su korištena istraživanja i radovi domaćih autora, a za opis trenutnog stanja su korišteni podaci prikupljeni terenskim obilaskom autorice rada, dok je za neke lokalitete bilo potrebno koristiti internet izvore i stranice. Kada je riječ o foto-materijalu u ovom radu, on je uglavnom djelo autorice rada, a ukoliko to nije i ukoliko su fotografije preuzete, bit će uz fotografiju naznačen njihov izvor.

Cilj rada je pokušati dati odgovore na pitanja koja se tiču povezanosti arheologije i turizma u teoriji i u praksi; pokušati istražiti koji su načini popularizacije arheologije i arheološkog turizma i zašto su kreativni pristupi potrebni, posebno u modernom vremenu; predstaviti neke od najpoznatijih arheoloških lokaliteta u Bosni i Hercegovini i probati definisati smjernice razvoja arheološkog turizma u Bosni i Hercegovini.

2. Povezanost arheologije i turizma u teoriji

Sa jedne strane, kulturni turizam je poprilično nov fenomen čije je definiranje i popularizacija počela rasti u zadnjih dvadesetak godina. Ipak, sa druge strane, kulturni turizam je van naučnih termina postojao i puno ranije. Europa je oduvijek bila odredište koje je privlačilo mnoge ljubitelje kulturnog nasljeđa, a kao najpoznatiji primjer se može navesti *Grand Tour* u 17. i 18. stoljeću. Ono što se dešavalo u prošlosti ima sličnosti sa modernim nazivom kulturni turizam, odnosno sa pojmom turizam nasljeđa (kao tip kulturnog turizma) u što se ubraja i arheološki turizam koji je u fokusu ovog rada. U teoriji navedeni pojmovi su zbog njihove kompleksnosti različito tumačeni od strane različitih naučnika, pa ih je potrebno u prvim redovima definirati.

Da bi definiranje pojma kulturni turizam bilo potpunije, potrebno je prvo kratko se osvrnuti na pojam kulture. Mnogo je autora pokušavalo dati definiciju pojma kultura, a R. Williams je 1983. godine navodi kao jednu od najkomplicovanijih riječi engleskog jezika.² Jedan od autora je definirao kulturu kao kompleksnu cjelinu koja uključuje znanje, vjerovanja, umjetnost, moral, zakone, običaje i ostale sposobnosti i navike koje čovjek posjeduje kao član društva.³ Nešto recentnije gledište dao je autor Hofstede koji smatra da se kultura odnosi na kumulativno skladištenje znanja, iskustva, vjerovanja i vrijednosti, stavova, značenja, hijerarhije, religije, svijesti o vremenu, ulogama i prostoru, konceptom o univerzumu, i materijalnim objektima i imovinom stečenom generacijama kroz individualno ili grupno stremljenje.⁴ Kultura se može promatrati kao proces i kao produkt; kao proces je izvedena iz antropologije i sociologije koje promatraju kulturu kao kodekse ponašanja ugrađene u specifične socijalne grupe; kultura označava društveno polje proizvodnje značenja, ili proces kroz koji ljudi nalaze smisao.⁵ Kao produkt je izvedena iz literarnog kritizma; kultura se smatra produktom individualnih ili grupnih aktivnosti kojima su pripisana određena značenja, pa prema tome se pojam „visoka kultura“ može odnositi na poznate umjetnike i njihova djela, a „niska kultura“ na TV programe i sapunice.⁶

Navedene definicije imaju sličnosti, a to je sve ono što čovjek posjeduje, materijalno ili nematerijalno kao individua ili kao dio grupe. Iz definicija pojma kultura izvedene su i definicije pojma kulturni turizam. Autor Csapó navodi nekoliko različitih definicija koje su

² Richards 2001,4.

³ Tylor 1987, prema: Csapó, 2016, 201.

⁴ Hofstede 1997, prema: Csapó, 2016, 202.

⁵ Clarke 1990, Richards 1996, prema: Mousavi, Doratli, Mousavi, Moradiahari 2016, 71.

⁶ Clarke 1990, Richards 1996, prema: Mousavi, Doratli, Mousavi, Moradiahari 2016, 71.

dale različite svjetske turističke organizacije. Prva definicija je iz Rječnika turizma i putovanja, prema kojoj je kulturni turizam općenit pojam koji se odnosi na putovanja iz razonode, motivirana jednim ili više aspekata kulture određenog područja.⁷

Definicija ICOMOSA (Internacionalni naučni komitet za kulturni turizam) iz 1990. godine određuje kulturni turizam kao aktivnost koja omogućava ljudima da iskuse različite načine života drugih ljudi, pri tome dobivajući razumijevanje običaja, tradicija, okruženja, ideja, mjesta poput spomenika arhitekture, historijskih mjesta i mjesta od arheološkog ili drugog kulturnog značaja iz prve ruke koji postoje od davnina. Kulturni turizam se razlikuje od rekreacijskog turizma u tome što traži razumijevanje i uvažavanje prirode mjesta koje se posjećuje.⁸ Definicija jeste nešto duža, ali je obuhvatnija i omogućava bolji uvid u to šta kulturni turizam jeste.

Jedna od značajnijih profesionalnih inicijativa za kulturni turizam koju sprovodi ATLAS Cultural Tourism Research Project (istraživački projekat kulturnog turizma) nudi dvije definicije, konceptualnu i tehničku.⁹ Prva ga označava kao kretanje ljudi prema kulturnim atrakcijama udaljenim od njihovog mjesta prebivališta, sa namjerom da dobiju nove informacije i iskustva da zadovolje svoje kulturne potrebe. Druga, tehnička kulturni turizam shvata kao sva kretanja ljudi prema specifičnim kulturnim atrakcijama, kao što su nalazišta, umjetničke i kulturne manifestacije izvan njihovog mjesta življenja.¹⁰

Nezaobilazne su i definicije UNWTO-a (The United Nations World Travel Organisation) koje daju širi i uži pristup u tumačenju kulturnog turizma. Šira definicija obuhvata sva kretanja ljudi iz razloga zadovoljavanja ljudske potrebe za različitostću, u nastojanju da se poveća kulturni rast pojedinca, rađajući nova znanja, iskustva i susrete.¹¹ Uža definicija se odnosi na kretanja ljudi zbog osnovnih kulturnih motiva, kao što su studijska putovanja, umjetnički i kulturni obilasci, putovanja na festivale i druge kulturne događaje te posjete nalazištima i spomenicima.¹²

Navedene definicije su različite, ali u suštini govore o istom; svaka uključuje kretanje ljudi u želji za učenjem, usvajanjem, upoznavanjem i doživljavanjem novog i drugačijeg. Kulturni turizam je ipak kompleksan segment turizma, te će vremenom vjerovatno potreba i

⁷ Dictionary of Travel, Tourism and Hospitality Terms, 1996, prema: Csapó, 2016, 204.

⁸ ICOMOS Charter for Cultural Tourism, Draft April 1990, prema: Csapó, 2016, 204.

⁹ ATLAS 2009, prema: Csapó, 2016, 204.

¹⁰ ATLAS 2009, prema: Csapó, 2016, 204.

¹¹ UNWTO, prema: Csapó, 2016, 205.

¹² UNWTO, prema: Csapó, 2016, 205.

potražnja za kulturnim turizmom rasti nauštrb rekreacijskog ili nekog drugog oblika turizma. Ovaj oblik turizma postepeno dobija na značaju, a jedan od razloga je to što su ljudi sve više obrazovaniji i znatiželjniji. Značajna razlika između ovog oblika turizma i drugih se zasniva na učenju, odnosno usvajanju novih znanja o mjestu koje se posjećuje.¹³

Kulturni turizam je, prema svemu sudeći, jedan širi pojam koji ima svoja uža i specifična područja. Ni ovdje nije jednostavno napraviti striktne granice ili podjele na tipove kulturnog turizma, jer se oni razlikuju od autora do autora. Neki autori navode turizam umjetnosti, povijesni/historijski turizam i turizam nasljeđa¹⁴ kao tipove, dok su neki objavili nešto opširnije i detaljnije podjele.¹⁵ Turizam nasljeđa kao jedan od tipova kulturnog turizma obuhvata prirodno i kulturno nasljeđe, materijalno (graditeljske cjeline, arhitekturu, spomenike kulture), nematerijalno (književnost, umjetnost, folklor) i mjesta od kulturnog značaja (muzeji, zbirke, biblioteke, pozorišta).¹⁶ Prema tome, turizam nasljeđa smatraju neizostavnim dijelom kulturnog turizma, posebno iz razloga što se ta vrsta turizma bazira na doživljaju autentičnih historijskih mjesta.¹⁷

Turizam nasljeđa se temelji na nostalgiji i želji za spoznavanjem prošlosti i kao pojam može poslužiti u opisivanju kulturne tradicije i stvaralaštva koji su naslijeđeni iz prošlosti, pa je u tom smislu turizam nasljeđa vrsta turizma posebnih interesa sa velikim rasponom, od materijalnih ostataka iz prošlosti do prirodnih resursa i lokalne tradicije i kulture.¹⁸ Smatra se da je historijski/povijesni turizam također jedan od glavnih oblika kulturnog turizma, a karakteriziraju ga putovanja na područja starih kultura, kao što su na primjer Rim, Egipat, ili kultura Inka.¹⁹

Koje su to jedinice, resursi ili atrakcije koje čine kulturni turizam, odnosno turizam nasljeđa? Vremenom sve više fenomena biva klasifikovano kao kulturološki, a možda upravo ta činjenica objašnjava porast u potražnji za ovim relativno novim oblikom turizma.²⁰ Važno je naglasiti da u svakoj državi, u svakom gradu, pa skoro i svakom mjestu postoje kulturni

¹³ Richards 2001, 5.

¹⁴ Ashworth, Gregory, 1993, prema: Pančić Kombol 2006, 217.

¹⁵ Csapó 2016, 209-210.

¹⁶ Csapó 2016, 209.

¹⁷ Csapó 2016, 211.

¹⁸ Pančić Kombol 2006, 217.

¹⁹ Pančić Kombol 2006, 217.

²⁰ Richards 2001, 6.

resursi koji mogu postati turističke atrakcije ukoliko se adekvatno pripreme za tržište u skladu sa principima menadžmenta kulturnih resursa.²¹

Podjela kulturnih resursa bi izgledala ovako:²²

1. Spomenici (sakralni, javni spomenici, historijske zgrade, dvorci i palače, parkovi i vrtovi, utvrde, arheološki predjeli, arheološke građevine)
2. Muzeji (folklorni i umjetnički)
3. Rute (kulturno-historijske rute, umjetničke rute)
4. Zabavni centri (kulturno–historijski, arheološki, arhitektonski, muzički centri)
5. Kulturno–historijski događaji (vjerski, svjetovni, folklorni festivali)
6. Umjetnički događaji (izložbe i festivali)

Autorica navodi da kulturni resursi postaju turističke atrakcije planiranim oblikovanjem, dok „proizvodom“ postaju procesom interpretacije koja je srž odnosno osnovni sadržaj proizvoda koji se nudi.²³

Arheološki turizam se može definirati kao alternativna forma kulturnog turizma čiji je primarni cilj stavljanje arheoloških lokaliteta pod zaštitu i njihovo predstavljanje, odnosno prezentacija, a uključuje posjete arheološkim lokalitetima, muzejima, festivalima i ostalim aktivnostima koje imaju za cilj prezentaciju arheologije javnosti.²⁴ Turističke posjete arheološkim nalazištima počele su odlascima u Egipat, a postale su intenzivnije u 15. stoljeću organiziranim hodočašćima u Svetu Zemlju, da bi do rapidnog rasta arheološkog turizma došlo sedamdesetih godina 20. stoljeća zbog mogućnosti putovanja avionima.²⁵ Većina zemalja je koristilo arheološki potencijal za ekonomski i socijalni razvoj, a neki od najpoznatijih primjera su Pompei, Atenska Akropola, Knosos, Petra.²⁶ Arheološki turizam, često nazivan i arheoturizam je naziv za putovanja koja se fokusiraju na posjećivanje i doživljavanje arheoloških nalazišta i historijskih mjesta, a motiv takvih putovanja je strast za prošlošću i interes za upoznavanje drevnih kultura koje su naseljavale mjesto koje se

²¹ Pančić Kombol 2006, 215.

²² Munsters 1996; prema: Pančić Kombol 2006, 215-216.

²³ Pančić Kombol 2006, 216.

²⁴ Marčeta 2016, 26.

²⁵ Pacifico, Vogel 2012, 1592.

²⁶ Marčeta 2016, 26.

posjećuje, a obuhvata posjete muzejima, mjesta od historijskog značaja, arheološke lokalitete, parkove (muzeje na otvorenom) i razne tematske događaje.²⁷ Turisti koji upražnjavaju ovaj oblik turizma (arheoturisti) bivaju privučeni egzotičnom prirodom mjesta u potrazi za jedinstvenim iskustvom i doživljajem, i potražnja za ovakvim oblikom turizma postaje iz godine u godinu sve veća.²⁸ Budući da je u nekim slučajevima potražnja veća od ponude, zbog nemogućnosti da se udovolji zahtjevima potražnje može doći do negativnih posljedica po lokalitet, u vidu njegove deterioracije i destrukcije zbog čega planiranje arheološkog turizma treba biti sistematsko.²⁹ Pored obilazaka arheoloških lokaliteta, arheološki turizam podrazumijeva i aktivno učešće posjetioca i turista u kreativnim aktivnostima koje su dio ponude radi ostvarivanja jedinstvenog iskustva, a arheološko nalazište je centralna tačka arheološkog turizma koje može biti podržano od strane UNESCOA.³⁰ Treba dodati da arheološki turizam može obuhvatiti i resurse koji su vremenom izgubili svoju materijalnost, a čija prezentacija je moguća na različite druge načine.³¹ Osnovni resursi ovog oblika turizma su historijski ostaci u vidu građevina, arheoloških nalazišta i nalaza, spomenika ili drugih oblika materijalne kulture koji se nalaze u gradovima i u drugim područjima i oni koji bivaju izloženi u muzejima.³²

Arheolozi su ti koji imaju posebno važnu ulogu kada je riječ o povezivanju arheologije i turizma, iako je ovakav pristup donedavno rijetko bio polje njihovog interesovanja.³³ Arheolozi, otkrivajući ostatke iz prošlosti nude ljudima izvore za istraživanje i interpretaciju njihovog nasljeđa, a sa druge strane pružaju i materijale za poticanje rasta kulturnog turizma kao industrije. Povezanost arheologije sa nasljeđem i turizmom se očituje u tome da arheologija otkriva materijalne ostatke iz prošlosti te oni na taj način postaju nasljeđe, a nasljeđe postaje granom turizma kada dođe do spoznaje da ima određenu komercijalnu vrijednost.³⁴

Još jedan, sve popularniji trend u turizmu globalno jeste razvoj etno turizma. Pojam etno turizam predstavlja povećan interes od strane (kako domaćih, tako i stranih) posjetioca za lokalnu kulturu, običaje i tradiciju, te se bazira na turističkoj ponudi i prezentaciji kulturnog

²⁷ Srivastava 2015, 32.

²⁸ Srivastava 2015, 32.

²⁹ Srivastava 2015, 32.

³⁰ Ross, Saxena, Correia i sur. 2, 2019.

³¹ Ross, Saxena, Correia i sur. 2, 2019.

³² Pančić Kombol 2006, 217.

³³ Pacifico, Vogel 2012, 1591.

³⁴ Pacifico, Vogel 2012, 1591.

nasljeđa ljudi određenih etničkih skupina.³⁵ Srž ovog oblika turizma je održivo korištenje etničkih i kulturnih obilježja lokalnih populacija kao resursa, a smatra se i dijelom kulturnog turizma.³⁶ Ovaj oblik turizma postaje sve zastupljeniji iz razloga što privlači velik broj turista predstavljajući jedinstvenosti određenih mjesta i kao takav može biti od značaja za razvoj arheološkog turizma u Bosni i Hercegovini. U Bosni i Hercegovini je etno turizam u usponu i postoji mnoštvo etno sela sa bogatom ponudom širom države. Ovakav rastući trend može imati povoljne posljedice za razvoj arheološkog turizma, posebno u manje posjećenim krajevima i mjestima koja su udaljena od glavnih gradova (koji su inače posjećeniji od strane turista). Za primjer mogu poslužiti dobro očuvane srednjovjekovne utvrde koje nisu na posjećenijim turističkim mjestima (Srebrenik, Cazin, Maglaj, Tešanj), te bi u kombinaciji sa drugim vidovima turizma (etno turizam) pridonijeli posjećenosti. Raznolika turistička ponuda koja uključuje više vidova turizma bi mogla obuhvatiti i manje posjećene destinacije i doprinijeti njihovoj promociji i razvoju turizma u Bosni i Hercegovini. Kombinacija različitih tipova turizma, u ovom slučaju etno i arheo turizma ima perspektivu u našoj zemlji iz razloga što se radi o sveprisutnom i rastućem trendu u svijetu.

Iako posjete arheološkim nalazištima kao dio turističke ponude zvuče primamljivo, potrebno je sagledati prednosti i nedostatke tog koncepta. Turistima kojima je u fokusu kultura i spoznavanje prošlost posjete lokalitetima zvuče kao odlična ideja, dok se arheolozi ipak suočavaju sa nemalim brojem dilema, kako adekvatne prezentacije lokaliteta i njegove konzervacije, tako i praćenja etičkih standarda struke i stvaranja ravnoteže između potražnje, to jest komercijalizacije i industrije i očuvanja vjerodostojnosti tradicije i zajednice.

2.1 Prednosti kulturnog turizma

Arheološki turizam je poprilično uzbudljiv vid turizma, iz razloga što nudi jedinstveno iskustvo koje pritom donosi i određen vid zarade. Postavljaju se pitanja o njegovim prednostima i nedostacima, te njihovom preispitivanju jer se radi o osjetljivim resursima čija

³⁵ Prevolšek i sur. 2020, 2.

³⁶ Prevolšek i sur. 2020, 2.

potražnja raste brže od stvaranja i prihvatanja planova turističkog korištenja i adekvatne zaštite lokaliteta.

Povećanje turističkih posjeta arheološkim nalazištima ima nekoliko prednosti. Jedan od bitnijih razloga za zalaganje za razvoj arheološkog turizma jeste ekonomska dobit. Nesumnjivo je da uređenje i prezentacija arheoloških lokaliteta javnosti vodi ka profitu. Taj profit ne mora biti samo simboličan, na primjeru SAD-a je vidljivo da je kulturni turizam u sve većem rastu i da postaje jedna od vodećih grana turizma, što donosi i velik profit.³⁷ Američki model nije i ne mora biti primjenjiv na naše prostore, ali je dobar pokazatelj brojki, u smislu profita. Podaci iz 2007. godine³⁸ pokazuju da je širom svijeta organizovano 360 miliona internacionalnih turističkih putovanja inspirisanih kulturnim turizmom. Iako podaci nisu recentni, puno govore o zastupljenosti ovog oblika turizma, a možemo pretpostaviti da su te brojke do danas još veće. Također, pored prirasta u ekonomiji u razvijenim zemljama, razvijaju se kampanje kulturnog turizma u manje razvijenim zemljama u cilju smanjenja siromaštva. K. Lafrenz Samuels navodi u svojoj studiji slučaja³⁹ primjere ulaganja internacionalnih organizacija u razvoj arheoloških lokaliteta na Srednjem Istoku, Sjevernoj Africi, Maroku i Tunisu da bi se poboljšala ekonomija i smanjio stepen nezaposlenosti, što je urodilo plodom. Autorica smatra da bi arheolozi trebalo da učestvuju u razvijanju internacionalnih specifičnih arheoloških programa razvoja koji koriste kulturno nasljeđe u svrhu ekonomskog rasta.⁴⁰ Grana turizma, generalno, ima mogućnost da povoljno utiče na razvoj zaposlenosti i ima značajan potencijal u pogledu rješavanja problema na tržištu rada.⁴¹

Druga prednost razvijanja kulturnog turizma je socijalne prirode koja u konačnici ide u korist očuvanju lokaliteta; što lokalitet više biva izložen posjetama i publicitetu rasti će i ulaganje u njegovo očuvanje i održavanje.⁴² Iako je jasno da postoji mogućnost nanošenja štete lokalitetu posjetama većeg broja turista o čemu će biti riječ u idućem potpoglavlju, ipak je potrebno održavati određenu dozu promocije lokaliteta kako bi se osigurala sredstva za njegovo održavanje. Sa porastom prihvatanja ekonomskih i socijalnih prednosti kulturnog turizma dolazi i do značajnog porasta sredstava koja se izdvajaju za očuvanje kulturnog nasljeđa u mnogim zemljama.⁴³ Iz navedenog primjera je vidljivo da razvoj arheološkog i

³⁷ Hoffman, Kwas, Silverman 2002, 30.

³⁸ OECD 2009, prema Csapó 2016, 225.

³⁹ Lafrenz Samuels 2009, 83.

⁴⁰ Lafrenz Samuels 2009, 84.

⁴¹ Blažević, Vuković 2001, 33.

⁴² Mazzola 2015, 2.

⁴³ Richards 2001, 8.

kulturnog turizma može imati pozitivan uticaj na ekonomiju ali i na same lokalitete koji bi, da se ne ulaže u njih, ostali napušteni i izloženi propadanju.

Kada je riječ o gradovima, razvoj arheološkog turizma može dovesti do tzv. procesa urbane regeneracije. U mnogim gradovima zbog rastuće stope urbanizacije dešavaju se degenerativne promjene poput ilegalnih ekspanzija urbanih zona, neadekvatnog prostornog uređenja koje nije održivo i nedostatka infrastrukture i usluga.⁴⁴ Zbog ekonomske i društvene tranzicije koja je uticala na proizvodnju i stopu nezaposlenosti, gradovi treba da se fokusiraju na rastuće vrste djelatnosti koje mogu osigurati nova radna mjesta, a čini se da je ta djelatnost nasljeđe i kultura, budući da osnove za njen razvoj već postoje.⁴⁵ To je ključno jer većina gradova već ima kulturne resurse kojima raspolaže, pa ulaganje ne mora biti veliko, a doći će do profita zbog rasta turizma. Razvijanje takvih aktivnosti poboljšava opštu sliku o gradu, što pridonosi ekonomskom napretku, a može povoljno uticati i na stavove menadžera i investitora u korist nasljeđu. Regeneracije nasljeđa unutar gradskih zona će pozitivno uticati na stavove lokalnog stanovništva i generalno poboljšati kvalitetu života unutar gradova.⁴⁶ Na primjeru Sarajeva su to arheološki ostaci srednjovjekovnog i osmanskog nasljeđa, na čijoj se regeneraciji aktivno radi, što donosi pozitivnu sliku o gradu u svakom pogledu.

Važnost zajednice, tačnije lokalnog stanovništva ne bi trebalo da bude izostavljena. Regeneracija, interpretacija lokaliteta i svjesnost o nasljeđu i prošlosti ima veliku važnost za zajednicu, budući da je to dio njihove tradicije i kulture koju zajednica nosi u sebi. Stoga je važno da lokalno stanovništvo bude uključeno u aktivnosti koje potiču razvoj arheološkog turizma. Arheologija i turizam nasljeđa mogu imati uticaj na shvatanja zajednice i na njenu ekonomiju i ideje zajednica ne treba zanemariti, a turističke aktivnosti treba provoditi u skladu sa zajednicom i njenom dobrobiti, čemu treba biti posvećena pažnja od strane arheologa i investitora.⁴⁷ Pri tome je edukacija javnosti neizostavan dio tih aktivnosti, a rezultat je povećana svjesnost o važnosti kulturnog nasljeđa, što je bitno da bi turizam bio održiv, a što je moguće lako postići kroz popularizaciju arheologije i nasljeđa. Ovaj pristup otvara mnoga pitanja, a jedno od njih je u kojoj mjeri arheologija treba biti popularizirana, odnosno u kojoj mjeri zajednica treba biti uključena u arheološka istraživanja. To je relativno nova tema među arheolozima i postoje brojni radovi na temu arheologije zajednice (eng.

⁴⁴ Petrić, Mikulić 2009, 2.

⁴⁵ Petrić, Mikulić 2009,3.

⁴⁶ Petrić, Mikulić 2009, 4.

⁴⁷ Shackel 2005, 4.

Community archaeology).⁴⁸ Na razvoju metodologije za ovu specifičnu disciplinu se radi, a ona uključuje nekoliko faktora poput osmišljavanja istraživačkog projekta, terenskog rada, sakupljanja podataka i nalaza te njihovo čuvanje, konzervacija i prezentacija.⁴⁹ Autorica I. Marshall gleda na ovaj pristup kao na dobru priliku; iz razloga što obogaćuje arheologiju kao disciplinu, i zbog toga što ohrabruje arheologe da preispituju teze i sagledavaju stvari u drugačijem svjetlu, no iako se na prvi pogled čini da arheologija u sadašnjem vremenu nema puno koristi od davanja mogućnosti lokalnoj zajednici da predlaže, postavlja pitanja i odlučuje, sigurno će imati u budućnosti kada će neminovno doći do povezivanja ideja akademske zajednice i drugih interesnih skupina.⁵⁰ Ovaj pristup ima korijene u postprocesualizmu, a izdaje se i kao etička smjernica Američkog Arheološkog i Antropološkog društva.⁵¹ Snaga ovog koncepta leži u činjenici da direktno veže zajednicu za njihovo nasljeđe, jer zajednica biva pozvana da učestvuje u nekim segmentima istraživanja, što bitno utiče na njihovu svjesnost i brigu o nasljeđu. Također, etička priroda ovog pristupa ga čini vrijednim jer će materijalno i nematerijalno nasljeđe ostati budućim generacijama.

Neke od prednosti korištenja arheologije u turističke svrhe su navedene i, iako djeluje da ih nema mnogo, one su ustvari suštinske i u tome leži njihova jačina. Kako je u prethodnim redovima navedeno, kultura se može posmatrati kao proces i kao proizvod. Može se zaključiti da se kultura kao proces kroz turizam transformiše u kulturu kao proizvod, što ima određenih prednosti. Arheolozi u tom smislu treba da budu glasnici i poveznica koja spaja interese stanovništva, ulagača i turista, a istovremeno promoviše nauku i zaštitu nasljeđa radi njegovog dugoročnog očuvanja.

⁴⁸ Marshall 2002, 211.

⁴⁹ Marshall 2002, 211.

⁵⁰ Marshall 2002, 278.

⁵¹ Pacifico, Vogel 2012, 1595.

2.2 Nedostaci kulturnog turizma

Navedene činjenice o prednostima koje ima arheološki turizam su privlačne, ali u obzir treba uzeti i negativne posljedice koje njegovo stalno upražnjavanje može ostaviti za sobom. Svjesnost o tome da turizam može naštetiti kulturnim resursima seže daleko u prošlost kao i sam turizam, a upozorenja o mogućoj šteti dolaze sa mnogih strana. Problemi održavanja i zaštite lokaliteta će uvijek biti prisutni i njih treba razmotriti kako bi se u što većoj mjeri izbjegla njihova deterioracija.

Opasnost za resurse nasljeđa je prvenstveno fizičke prirode. Učestale posjete i aktivnosti određenom lokalitetu rezultiraju njegovom bržom deterioracijom, kako samog lokaliteta tako i njegove okoline.⁵² Prekomjerna upotreba kulturnog resursa može dovesti do vandalizma, preplavlivanja ako je broj posjetioca veći od kapaciteta resursa, nezadovoljstva posjetioca načinom prezentacije i do štete lokalitetu koja će otežati ili onemogućiti arheolozima istraživanja.⁵³ U tom smislu treba sprovesti zaštitne mjere i uskladiti obim potražnje sa ponudom u odnosu na izdržljivost resursa te istražiti potencijalne probleme opterećenja lokaliteta.⁵⁴ Česti su stavovi koji smatraju da turizam nepopravljivo oštećuje okoliš iako služi kao argument za zaštitu prostora.⁵⁵ Zemlje u kojima je najrazvijeniji kulturni turizam, na primjer Grčka i Španija se navode kao zemlje koje se suočavaju sa najviše problema vezanih za nemogućnost prezentiranja lokaliteta zbog toga što su dobar dio resursa dovele do deterioracije do mjere da su prestale biti turistički motiv.⁵⁶ Zbog toga je važno imati tim stručnjaka sastavljen od arheologa, turističkih menadžera i konzervatora čiji će zajednički naponi biti usmjereni ka razvoju održivih programa i planova kako bi se našao balans između kvalitetne prezentacije, posjećenosti/kapaciteta i zaštite arheološkog nalazišta ili drugog oblika kulturnog resursa.

U današnje vrijeme je snažna vodilja ekološka misao koja na polju turizma postaje sastavni dio planiranja, te se radi na pronalaženju novih smjernica razvoja.⁵⁷ Koncept održivosti je najpopularniji, a jedna od definicija navodi da je čovjekov razvoj održiv ako se prirodni ekosistemi koriste kao resursi rasta proizvodnje i potrošnje, ali se sljedećim

⁵² Mazzola 2015, 2.

⁵³ Mazzola 2015, 2, 3.

⁵⁴ Pančić Kombol 2016, 219.

⁵⁵ Španjol 1997, 94.

⁵⁶ Španjol 1997, 97.

⁵⁷ Španjol 1997, 95.

generacijama ostavljaju neumanjene kakvoće i iskoristivosti.⁵⁸ Problem može biti masovni turizam, ali ukoliko se kontroliše prilikom turista na određeni resurs, on postaje manje opasan i ne mora nužno izazivati devastaciju okoliša. Arheološke lokalitete su od davnina posjećivale ozbiljnije i informisane grupe turista koje su ciljano išle u obilazak lokaliteta, ali se ta praksa mijenja zbog sve šireg opsega grupacija koje se interesuju za arheologiju.⁵⁹ Profit koji je moguće ostvariti kroz arheološki turizam ne bi trebao izazvati bahatost radi ispunjavanja nižih interesnih ciljeva i zbog njega ne treba zaboravljati etiku struke i ono što je najvažnije, same kulturne resurse.

⁵⁸ Starc 1994, prema Španjol 1997, 99.

⁵⁹ Mazzola 2015, 3.

3. Načini popularizacije arheologije

U svijetu turizma, i konkretnije arheološkog turizma se javlja potreba za novim, kreativnijim pristupom, jer samo postojanje i održavanje kulturnih resursa u jednom trenutku prestaje biti dovoljno. Iako je oživljavanje arheološkog turizma kroz omogućavanje pristupa lokalitetu i njegove prezentacije publici za početak najznačajnije, nezaobilazno će biti u budućnosti pristupiti kreativno i otići korak dalje. Od velike važnosti će biti da se uz produkt, u ovom slučaju kulturni resurs, ponudi posjetiocima i turistima i iskustvo koje će na njih ostaviti određen uticaj. Naglasak je na kreativnom i na iskustvu, budući da su to faktori koji suštinski mogu promijeniti poimanje arheologije i arheološkog lokaliteta od strane javnosti. Fokus kulturnog i arheološkog turizma je donedavno bio na resursu, a potrošači, odnosno turisti su ostali u drugom planu.⁶⁰ Budući da su posjetioči ključni za postizanje održivosti arheološkog resursa, pristup treba biti usmjeren i na njih, a ne isključivo na resurs.⁶¹ Time se zatvara jedan krug, gdje su resurs i posjetioči u interakciji i u kojem se na kreativan i edukativan način popularizira arheologija. Održivost resursa i popularizacija arheologije su usko vezani, skoro i neodvojivi, i u ovom poglavlju će biti riječ o interakciji posjetioca, turista sa lokalitetom kroz kreativne pristupe koji će pružiti iskustvo pamtljivije od onog što nudi tradicionalni način, a to je obilazak lokaliteta bez ikakvog oblika interakcije sa nasljeđem.

Arheologija donedavno nije djelovala za širu publiku, već je bila zatvorena za uži krug naučnika i studenata zbog čega dugo vremena nije bila u interesu javnosti. Ipak, arheologija je interes ljudi za ljude koji su živjeli davno, i ukoliko savremeni čovjek koji nije arheolog želi doživjeti to iskustvo, to bi mu trebalo biti omogućeno jer na taj način razvija interesovanje za nju. Arheolozi su ti koji ostvaruju komunikaciju između produkta arheologije (artefakta i njegove interpretacije i prezentacije) i javnosti, te je njihov zadatak da educiraju javnost o važnosti arheologije i nasljeđa.⁶² Zbog medija šira javnost ima popularnu romantičarsku sliku o arheologiji koja uključuje avanturizam, lov na blago, otkrivanje i rješavanje misterija. Takva percepcija arheologije može biti dobra podloga za dalje pristupe popularizaciji i edukaciji javnosti i posjetitelja, ukoliko bi bila kreativno osmišljena radi pružanja specifičnog iskustva kod posjetioca i time ostala zapamćena.

Postoji nekoliko formi popularizacije arheologije, a neke od njih su korištenje arheoloških iskopavanja kao načina za popularizaciju, pisanje popularne literature, osnivanje

⁶⁰ D' Auria 2009, 1.

⁶¹ D' Auria 2009, 2.

⁶² Popović 2016, 3.

muzeja, održavanje predavanja, rad sa posjetiocima i primanje delegacija, pokretanje kulturnih događaja.⁶³ Svaka od navedenih formi može rezultirati pozitivnim ishodom za arheološki lokalitet i arheologiju kao nauku generalno, ali u nastavku rada će biti riječ o onim aktivnostima koje imaju za cilj stvoriti direktan kontakt između posjetioca i arheološkog produkta ili resursa. U nastavku će biti naglasak na postojanju kontakta između potrošača (turiste) i produkta (arheološkog resursa), jer se pokazalo da je lično iskustvo koje ljudi stiču tokom putovanja jedan od najvažnijih faktora za podizanje svjesnosti o značaju arheologije i za njenu popularizaciju.

Edukacija je jedna od značajnijih stavki koja vodi popularizaciji arheologije. Kada arheolozi na različite načine pokušavaju educirati javnost o značaju arheologije, o najnovijim otkrićima, o načinu života u davnim vremenima, time podižu nivo svjesnosti i savjesnosti kod javnosti. Time se postiže i određen nivo popularizacije, a nju je moguće provoditi kroz predavanja, radionice i medije. Iako arheolozi mogu uložiti veliki trud u edukaciju javnosti i popularizaciju nauke, to je posao disciplina kao što su menadžment i turizam, stoga je interdisciplinarnost potrebna.⁶⁴ Kada se radi na nekom projektu, javnost prvenstveno treba biti dobro informisana o tome, pa čak i u neke segmente projekta uključena, jer su to koraci koji povećavaju svijest kod ljudi o nasljeđu. Pored toga, važno je dobiti pozitivnu povratnu informaciju od ljudi koji nisu u struci, od posjetitelja i turista.

Kreativnost i interakcija su, pored edukacije, od velike važnosti za popularizaciju arheologije, a i arheološkog turizma, te predstavljaju jedan korak dalje u ponudi i potražnji u odnosu na tradicionalne metode. Kreativno osmišljena interakcija između turista, posjetitelja i arheološkog nasljeđa, resursa koja rezultira iskustvom može imati brojne pozitivne posljedice za arheološki turizam jer utiče na dublje sfere čovjekovog rezonovanja tj. stvaranja svjesnosti, što će se pokazati kao značajan faktor u popularizaciji. Koncept kreativnosti u turizmu datira iz 1993. godine, kada je spomenut kao potencijalna forma turizma, iako tada nije jasno definisan.⁶⁵ Kreativni turizam je pojam koji označava vid turizma koji nudi posjetiocima priliku da razvijaju svoje kreativne potencijale kroz aktivno učešće u radionicama, učenje i iskustvo, koje je karakteristično za određenu turističku destinaciju.⁶⁶ Razvija se u mnogim zemljama poput Novog Zelanda, Kanade, Španije, Austrije i Amerike, i iako različite države imaju različite definicije tog pojma, zajednički faktori su im autentično iskustvo, aktivno

⁶³ Khan, Shaheen 2015, 108.

⁶⁴ Popović 2016, 22.

⁶⁵ Tan, Kung, Luh 2013, 154.

⁶⁶ Richards 2000 prema: D' Auria 2009, 284

učešće, kreativnost i razvoj vještina.⁶⁷ Neki autori smatraju da se kulturni turizam, između ostalog, treba zasnivati na raznolikosti, interakciji i kontekstu, a naglasak treba biti na prenošenju materijalnih i nematerijalnih aspekata nasljeđa u kreativno iskustvo za turistu.⁶⁸ Do porasta kreativnog turizma je došlo kroz kulturni turizam, jer turisti koje zanima nasljeđe traže interaktivna i edukativna iskustva.⁶⁹ Kreativni turizam ima mnogo više potencijala nego tradicionalni kulturni turizam, jer je kreativnost ta koja mu daje vrijednost.⁷⁰ Ovakav pristup jeste izazovan, i u konačnici bi mogao rezultirati višim stepenom edukacije i popularizacije u odnosu na tradicionalni pristup koji uključuje klasični obilazak kulturnog resursa. Sve više turista ne žele biti samo posmatrači, već aktivni učesnici koji će sa sobom ponijeti vrijedno iskustvo, a učešća u ponuđenim aktivnostima, na primjer edukativnim radionicama daju i mogućnost sticanja novih vještina.⁷¹ Razvoj novih vještina je usko povezan sa visokim stepenom upijanja znanja, a kreativnost nudi mnogo stimulativnija iskustva i omogućava posjetiocima da se razvijaju kroz njih na ličnom planu.⁷² Autori Tan, Kung i Luh⁷³ su proveli istraživanje koje je pokušalo odgovoriti na pitanje suštine kreativnosti u kreativnom iskustvu u kreativnom turizmu. Rezultati njihove studije pokazuju da interakcija (kao vanjski faktor) i promišljanje (kao unutrašnji faktor) zajedno čine kreativno iskustvo, te da je razvijanje svjesnosti kod ljudi ključna dimenzija ovog pristupa, koja kulturni i kreativni turizam razlikuje od drugih vidova turizma. Kreativnost je izuzetno važna zbog stvaranja dobre atmosfere i okruženja, usvajanja znanja i povećavanja svjesnosti o nasljeđu, stvaranja poveznice između kulture turista i kulture zajednice koju posjećuje te može uticati na rješavanje problema održivosti kulturnog resursa.⁷⁴ Učešće u radionicama, probavanje ili degustacija, razgledanje i kupovina suvenira neki su od načina implementacije ove ideje.⁷⁵ Za navedene aktivnosti potreban je prostor na kojem će se odvijati, a uređen, osposobljen i pripremljen arheološki lokalitet može biti idealan za te potrebe, ukoliko je to moguće postići.

Ovi principi se mogu provoditi u kontekstu arheološkog turizma, na arheološkom lokalitetu ili u njegovoj blizini, te istovremeno zadovoljiti i edukovati posjetioce i popularizirati arheologiju. Prednost navedenih principa je i ta što se mogu primjenjivati i na

⁶⁷ Tan, Kung, Luh 2013, 153.

⁶⁸ D' Auria 2009, 284.

⁶⁹ Tan, Kung, Luh 2013, 156.

⁷⁰ Tan, Kung, Luh 2013, 156.

⁷¹ Pfanner 2011, 1-2.

⁷² Richards 2009, 2.

⁷³ Tan, Kung, Luh 2013.

⁷⁴ Richards 2009, 6.

⁷⁵ Richards 2009, 7.

kulturne resurse koji su izgubili svoju materijalnost, dok sa druge strane tradicionalni pristup to ne može ponuditi budući da je za njega materijalna forma arheološkog resursa ključna.⁷⁶ Pristup resursima koji su izgubili svoju materijalnost je još jedan korak naprijed, a njegove se smjernice tek u zadnje vrijeme počinju razvijati.⁷⁷

Popularizacija arheologije kroz kreativni pristup, koji u sebi sadrži tri važna faktora (edukacija, interakcija i stvaranje iskustva kroz turističke aktivnosti) može biti plodonosnija u odnosu na klasični pristup kulturnim resursima gdje je posjetioc samo pasivni posmatrač ali ne i aktivni učesnik u saznavanju i učenju. Na taj način turisti, posjetioci odnosno potrošači dobivaju ključnu ulogu u procesu stvaranja i povećavanja vrijednosti arheološkog resursa.

3.1 Interaktivne metode

Kao što je u gornjim redovima navedeno, turist više ne želi biti samo pasivni posmatrač onog što se dešava oko njega, već aktivni učesnik, pa je interakcija ta kojoj treba dati na značaju. Stoga se, u novije vrijeme govori o kreativnim i interaktivnim metodama koje bi imale za cilj pružiti posjetiocu upečatljivo iskustvo. U sljedećim redovima će biti navedeno nekoliko oblika interakcije koje je moguće provoditi na arheološkom lokalitetu pripremljenom za prijem javnosti, posjetioca i turista. Primjeri interaktivnih metoda su plod rada autora na polju arheoturizma i kreativnog turizma i predstavljaju u ovom kontekstu ideje koje bi mogle poslužiti u budućim planiranjima razvoja arheološkog turizma.

Pored vođenja grupa kroz lokalitet i predavanja koja mogu biti u jednoj mjeri interaktivna, radionice su najpopularniji oblik približavanja sadržaja publici, a uključuju njihovo aktivno učešće. Prednost radionica je bolje približavanje sadržaja odraslima i djeci, a u nekim slučajevima mogu omogućiti i direktan fizički kontakt sa nasljeđem i rad sa materijalom.⁷⁸ Pored toga, radionice ostavljaju dugotrajan utisak u svijesti ljudi i ostaju duže zapamćene u odnosu na predavanja zbog šireg spektra iskustva koje pružaju, jer mogu biti osmišljene da doživljaj premjeste duboko u prošlost i omogućće otkrivanje segmenata u davnim vremenima.⁷⁹ Radionice su fleksibilne, jer daju autoru radionice dosta prostora za ideje. Teme i tok radionice osmišljava autor i prilagođava ih posjetiocima, bilo da su u pitanju

⁷⁶ Ross, Saxena, Correia i sur. 2019.

⁷⁷ Ross, Saxena, Correia i sur. 2019, 3.

⁷⁸ Popović 2016, 25.

⁷⁹ Popović 2016, 25.

odrasli ili djeca. Nebrojeno je tema iz područja arheologije koje bi mogle biti obrađene u sklopu radionice, od određenog arheološkog perioda (prahistorija, rimsko doba, srednji vijek), do predstavljanja specifičnih aktivnosti i zanata (izrada kremenog oruđa, keramičkih posuda, kuća za stanovanje, pravljenja hrane, kostimiranja i igranja uloga, simulacije različitih faza arheološkog istraživanja i slično). Na početku radionice autor ili vodič upoznaje posjetioce sa tokom radionice, potom se prelazi na aktivnosti koje su srž radionice. Finalni dio je elaboracija ostvarenog i naučenog tokom radionice, zajedno sa posjetiocima. Još jedna prednost radionice, pored toga što je kreativno osmišljena, po svojoj prirodi je i edukativna, te na taj način posjetioc sa sobom uz iskustvo, nosi i novo znanje te dobija jedan dublji uvid u prošlost.

Arheološka iskopavanja su uvijek atraktivna, kako za arheologe, tako i za javnost, jer podrazumijevaju, u jednu ruku, otkrivanje nečeg novog. Postavlja se pitanje da li turisti i ljudi koji nisu školovani arheolozi treba da učestvuju u arheološkim iskopavanjima, ili bar u nekim segmentima. U takvim, obično ljetnim školama, arheolozi vode projekt i nadziru učesnike. To nije uobičajen pristup terenskom radu, i prihvatanje takve prakse je rijetko, ali u Europi već neko vrijeme postoji mogućnost učešća u iskopavanjima uz plaćanje boravka.⁸⁰ Za pretpostaviti je da bi odgovor na ovo pitanje bio negativan od jedne strane arheologa, iz nekoliko razloga. Prvi je taj, da su arheološka iskopavanja sama po sebi rijetka i ograničena budžetom, pa stoga nisu ni svi studenti arheologije u mogućnosti učestvovati. Drugi značajan problem je sa mogućim gubitkom podataka, odnosno artefakata. Moguće je da se desi da polaznici koji nemaju istrenirano oko propuste važne nalaze. Treći faktor je ekonomičnost, odnosno vrijeme koje voditelji projekta treba da ulože kako bi bar u nekoj mjeri educirali polaznike, volontere. Našli bi se još brojni razlozi za neprimjenjivanje ovakvog pristupa, iako bi on mogao značiti i besplatnu radnu snagu, što ide u korist budžetu. Također, pristup ovakvoj formi arheologije može biti vrijedan za postizanje edukacije javnosti o tome šta arheolozi rade i popularizaciju nauke. Alternativa ovom pristupu (koji koristi sve više arheologa) može biti otvaranje za javnost terena, arheološkog iskopavanja, gdje su ljudi slobodni doći i vidjeti šta se radi.⁸¹

Događaji koji promovišu arheologiju mogu biti vezani uz film, muziku i ples, predstave, kuhinju, što su neke od formi kreativnog turizma.⁸² Popularni događaji su

⁸⁰ Popović 2016, 25.

⁸¹ Popović 2016, 26.

⁸² Pfanner 2011, 13.

arheološki festivali i sajmovi na kojima posjetioci na ležeran način imaju priliku saznati puno o arheologiji i kroz osjetilna iskustva steći potpun doživljaj. Ovakve forme mogu privući velik broj posjetioca, promijeniti dinamiku lokaliteta i uticati na njegovu promociju.⁸³ Uloga kulturnog nasljeđa se percipira prvenstveno kao edukacijska, ali ne treba zanemarivati i njen zabavni karakter. Čak jedna jednostavna stvar, poput kostimiranih likova na događajima ili historijskim mjestima može potpuno promijeniti doživljaj i percepciju kod posjetioca jer nudi određenu dozu uzbuđenja, spektakla i egzotike.⁸⁴ Na takvim događajima kostimirana interpretacija mijenja i atmosferu lokaliteta, daje autentičnost događaju i opet, u konačnici rezultira edukacijom (u određenoj mjeri).⁸⁵ Iako se ne radi o očekivanom nivou edukacije, stvorena atmosfera prošlosti uz dobar trening kostimiranog osoblja može stvoriti zabavno okruženje za posjetioce.⁸⁶ Različiti oblici igara, predstava i svečanosti koji su orijentirani ka publici mogu postati način ispunjavanja njihovog slobodnog vremena.⁸⁷ Festival, na latinskom jeziku *festivus* znači sretan, razigran i svečan, a slično je i moderno shvatanje riječi festival, koja predstavlja organizovani događaj na kojem se izvode predstave i performansi, i daje pregled najboljih prezentacija određenog žanra.⁸⁸ Navedeni događaji kreiranjem iluzije putovanja kroz vrijeme i omogućavanja doživljavanja neobičnog iskustva daju ugodno i pamtljivo iskustvo.⁸⁹ Pored toga, postali su dio edukacije o prošlosti, te način popularizacije znanja o arheologiji.⁹⁰ Ipak, nedostatak ovakvih oblika interakcije je u tome što ne nude visok nivo edukacije, te to treba uzeti u obzir. U jednu ruku odgovaraju savremenom potrošačkom društvu, dok se u neku ruku gubi suština arheologije kao znanosti.

Ovdje su navedeni već dobro poznati pristupi, čija je karakteristika da rezultiraju umjetničkim ili zanatskim produktom, no to ne mora u svakom slučaju biti tako, kreativnost u turizmu kroz interakciju može imati i nematerijalne aspekte. Noviji pristupi ohrabruju i turiste da budu kreativni i sami osmišljavaju aktivnosti, te daju ideje koje mogu uticati na razvoj i održivost lokaliteta. Taj koncept se zove „ko-kreacija“, a njegova ključna dimenzija je učešće i turista i menadžmenta u osmišljavanju i provođenju aktivnosti.⁹¹ Pristup „ko-kreacije“ uključuje turiste u proces kreiranja iskustva njihovim aktivnim učešćem, te ih na taj način na psihološkom i emotivnom nivou veže za arheološki resurs, što se pokazalo da ima pozitivan

⁸³ Ross, Saxena, Correia i sur. 2019, 8.

⁸⁴ Malcom- Davis 2004, 279.

⁸⁵ Malcom- Davis 2004, 281.

⁸⁶ Malcom- Davis 2004, 286.

⁸⁷ Ratkowska 2010, prema Pawleta 2012, 135.

⁸⁸ Ratkowska 2010, prema Pawleta 2012, 135.

⁸⁹ Holtorf 2009, prema Pawleta 2012, 135.

⁹⁰ Pawleta 2012, 139.

⁹¹ Ross, Saxena, Correia i sur. 2019, 7.

učinak na nivo zadovoljstva tokom boravka na arheološkom lokalitetu.⁹² Karakteristika ovakvog pristupa jeste to da ne mora na kraju rezultirati produktom (napravljenim crtežom, alatkom, hranom itd.). Studija autorice J.H. Pfanner⁹³ pokazuje kako kreativni turizam postaje značajan za postizanje autentičnog arheološkog iskustva. U studiji su učesnici pod vodstvom volontera imali priliku prosijavati zemlju otkopanu u arheološkom istraživanju kuće autora W. Shakespearea i uočavati i prepoznavati artefakte.⁹⁴ Rezultati analize su pokazali da su učesnici uvećali imaginaciju i znanje, ne samo o arheologiji i iskopavanju, već i o različitim aspektima artefakta.⁹⁵ Ova studija je primjer kako jedna aktivnost, unatoč tome što učesnici nisu samostalno proizveli kreativni produkt, može ipak omogućiti prolazak kroz kognitivne procese koji se u konačnici odraze na ponašanje (prema nasljeđu). Ovakvim pristupom se omogućava turistima da sami interpretiraju i tumače nasljeđe, i on je sam po sebi najkreativniji i najunikatniji jer se u konačnici odvija u mislima sudionika.

3.2 Turističke ture

Ture ili rute također su kreativan način povezivanja kulturnih događaja i imaju potencijal da privuku određen broj turista. One mogu biti edukativnog i zabavnog karaktera, i mogu uticati na svijest ljudi o važnosti arheologije i nasljeđa. Cilj izrade tematskih ili arheoloških ruta je predstavljanje turistima nekoliko lokaliteta koji mogu biti povezani svojom pričom ili vremenskim periodom nastanka, a ukoliko su u obilazak bile uključene i aktivnosti poput radionica i kulturnih događanja, postale bi još zanimljivije i privlačnije. Takve inicijative mogu biti iznenađujuće pozitivne i rezultirati većom prodajom proizvoda (lokaliteta i zanatskih proizvoda), ukoliko im se ispravno postupi sa marketinške strane.⁹⁶ Tematske rute mogu biti dobra prilika za arheološki turizam iz razloga što turistima pored edukacije i zabave, nude raznolikost.

Koncept tematske ture podrazumijeva turu koja povezuje prirodne ili artificijelne atrakcije koje su bazirane na određenoj temi i koje su dostupne nekim oblikom prevoza; njihov cilj je razvijanje interesa kod ljudi, razvijanje interdisciplinarnosti, otvaranje novih tržišta, zaštita lokaliteta, praćenje trendova i predstavljanje proizvoda (arheološkog resursa), a

⁹² Ross, Saxena, Correia i sur. 2019, 7.

⁹³ Pfanner 2011.

⁹⁴ Pfanner 2011, 16.

⁹⁵ Pfanner 2011, 30.

⁹⁶ Richards 2009, 8.

omogućavaju istovremeno edukaciju i zabavu.⁹⁷ Tematske, u ovom slučaju kulturne ture u Europi a i u svijetu igraju važnu ulogu i njima se posvećuje velika pažnja.⁹⁸ Definicija kulturnih tura prema ICOMOSU iz 2003 godine sažima šta kulturna tura treba sadržavati; treba uspostaviti i odražavati interakciju i kretanja ljudi i biti višedimenzionalna, omogućiti recipročnu razmjenu ideja, dobara, znanja i vrijednosti između ljudi, zemalja, regiona i kontinenata, te obuhvata materijalno i nematerijalno kulturno nasljeđe.⁹⁹

Ovakve ture mogu biti postavljene na različitim nivoima, od lokalnog, regionalnog, nacionalnog, inernacionalnog i transkontinentalnog.¹⁰⁰ Kulturna ruta je naziv za nov i inovativan koncept putovanja i predstavlja unikatan produkt kreativnog turizma kroz koju se povezuju različite atrakcije povezane tematski.¹⁰¹ Prema definiciji Europskog vijeća, kulturna ruta je projekt kulturnog, edukativnog i ko-operacijskog karaktera, koja ima za cilj razvoj i promociju puta ili serije puteva koji su bazirani na historijskim rutama, konceptu kulture ili fenomenu od transnacionalne važnosti i značaja za razumijevanje zajedničkih europskih vrijednosti.¹⁰² Vijeće Europe je imenovalo 33 kulturne rute koje prolaze kroz 70 zemalja i 4 kontinenta koje uključuju hiljade atraktivnih mjesta, stotine kulturnih događaja i edukativnih projekata, a njihov broj i dalje raste.¹⁰³ Primjer jedne takve ture je prahistorijska tura koja prati pećinsku umjetnost koja se nalazi na zidovima pećina („The Prehistoric Rock Art Trails”).¹⁰⁴ Kulturne rute mogu biti verifikovane i zaštićene od strane Europskog vijeća, UNESCO i UNWTOA, a fokus ovih organizacija je promocija održivog turizma i povezivanje, saradnja između polja kulture i turizma.¹⁰⁵ Neki od uslova za priznavanje i certificiranje rute od strane Europskog vijeća su¹⁰⁶: da ruta predstavlja važne europske teme, vrijednosti, historiju i nasljeđe u najmanje tri države, da je razvijena od strane interdisciplinarnog tima stručnjaka iz različitih europskih zemalja, da ostvaruje partnerstva sa javnim i privatnim organizacijama iz polja turizma, ekonomije i kulture, da vodi brigu o materijalnom i nematerijalnom nasljeđu manjina i njeguje dijalog.

⁹⁷ Nagy 2012, 48.

⁹⁸ Nagy 2012, 49.

⁹⁹ ICOMOS 2003, prema Zabbini 2012, 61.

¹⁰⁰ Zabbini 2012, 62.

¹⁰¹ Graf, Popesku 2016, 25.

¹⁰² Council of Europe 2010, prema Graf, Popesku 2016, 25.

¹⁰³ Council of Europe 2010, prema Graf, Popesku 2016, 25.

¹⁰⁴ Graf, Popesku 2016, 31.

¹⁰⁵ Graf, Popesku 2016, 31, 34-35.

¹⁰⁶ Council of Europe 2013, prema Graf, Popesku 2016, 26.

Koncept kulturnih ruta se uklapa u ideje o samoodrživosti arheološkog turizma i lokaliteta, i to je jedan kreativan način na koji se može ostvariti interakcija između posjetioca i lokaliteta. Holistički pristup destinaciji (arheološkom resursu) baziran na konzumaciji kulture omogućava potpun užitek i upijanje nasljeđa i njegovog konteksta.¹⁰⁷ Ture zahtijevaju određenu dozu inovacije kroz nove ideje i saradnju različitih struka. Budući da kroz globalizaciju turizam postaje masovna pojava, razvijanje ovakvih tura daje individualnost svakom lokalitetu i omogućava jedinstven doživljaj i iskustvo posjetiocima i turistima.

3.3 Eksperimentalna arheologija

Eksperimentalna arheologija približava materijalno nasljeđe posjetiocima jer pruža bolje razumijevanje izrade i korištenja arheoloških artefakata, a arheolozi imaju ulogu medijatora između prošlosti i sadašnjosti, te na taj način eksperimentalna arheologija postaje bliža i promovisana javnosti. Javnost u interakciji sa stručnjacima u polju arheologije dobija priliku da razumijeva svakodnevni život ljudi iz davnina kroz učešće u različitim aktivnostima koje su stručnjaci pripremili za prezentaciju. Istraživanja su pokazala da je često eksperimentalna metoda identificirana sa popularizacijom arheologije.¹⁰⁸

Eksperimentalna arheologija ima korijene u antikvarizmu i u začecima arheologije kao discipline, te je prvi put korištena od strane skandinavskih arheologa gdje je naučna metoda korištena da bi se objasnilo ljudsko ponašanje u prošlim vremenima.¹⁰⁹ Eksperimentalna arheologija je ostala važna grana arheologije kroz sve njene periode razvoja kao nauke. Pioniri eksperimentalne arheologije J. Cole i P.J. Reynolds su isticali da je cilj eksperimentalne arheologije rekonstruirati i replicirati segmente prošlosti, ali problem ovakve postavke je u tome što rekonstrukcija nije pravi pojam; bio bi ukoliko bi arheolozi imali tačna saznanja o tome šta se dešavalo u prošlosti, a to nemaju; stoga je ne mogu rekonstruisati već samo testirati kroz postavljene hipoteze.¹¹⁰ Ono što je ustanovljeno u laboratoriji eksperimentalnim putem ide korak dalje, i hipoteze se nastavljaju testirati u realističnom okruženju sa autentičnim materijalima.¹¹¹

¹⁰⁷ Zabbini 2012, 63.

¹⁰⁸ Pyževicz, Gruzdź 2014, 301.

¹⁰⁹ Busuttill 2009, 61.

¹¹⁰ Outram 2008, 2.

¹¹¹ Outram 2008, 2.

Iako je u fokusu naučna strana eksperimentalne arheologije koja ima svoju metodologiju, u obzir treba uzeti i stranu koju može ponuditi široj publici. Arheologija je mnogima apstraktna i interpretacija nasljeđa predstavlja velik izazov, a eksperimentalna arheologija omogućava sagledavanje artefakata i procesa na jedan nov i drugačiji način.¹¹² Iako eksperimenti pred publikom ne moraju ispunjavati kriterije eksperimenta u pravom smislu te riječi, ono što se demonstrira publici je izvedeno iz originalnih eksperimenata u nešto jednostavnijoj formi, te na taj način postaje pristupačno ljudima.¹¹³

U obzir treba uzeti opasnost da eksperimentalna arheologija ne bude shvaćena pogrešno. Neki autori navode da eksperimentalna arheologija nije kostimirano osoblje koje se nalazi na lokalitetu, i iako ovaj način prezentacije može biti edukativno-zabavnog karaktera, tu se radi o iskustvu a ne o eksperimentu.¹¹⁴ Događaji pokrenuti od strane entuzijasta mogu dovesti do zabuna i nedosljednosti u prezentaciji, a budući da postoji duža tradicija eksperimenta u arheologiji, doći će vremenom i do uspostavljanja dijaloga između entuzijasta i akademske zajednice.¹¹⁵ Za eksperimentalnu arheologiju su potrebni akademsko znanje i određene vještine, te razlike između eksperimentalne arheologije (kao istraživačkog alata) i demonstracije (kao edukacijskog alata) trebaju biti jasno naznačene, da ne bi dolazilo do zabune.¹¹⁶

Mjesta na kojima bi se mogli organizovati ovakvi projekti su muzeji, arheološki lokaliteti, a u najboljem slučaju su to muzeji na otvorenom. Nije lako tačno definirati muzej na otvorenom; negdje se nazivaju historijske radionice, negdje prahistorijska sela, a negdje centri drevnih tehnologija.¹¹⁷ EXARC, internacionalna organizacija ovakvih muzeja daje definiciju po kojoj su to neprofitne trajne institucije na otvorenom prostoru sa rekonstrukcijom arhitekture koji se primarno baziraju na arheološkim podacima, sadrže nematerijalne forme kulturnog nasljeđa i interpretiraju život ljudi iz prošlosti kroz naučni metod u svrhu edukacije, učenja i uživanja posjetioca.¹¹⁸ Muzeji su osmišljeni tematski, u najviše slučajeva se radi o vremenskim periodima prahistorije, Rima i srednjeg vijeka, svima je zajednička arhitektura karakteristična za određeno razdoblje i prostor na kojem se

¹¹² Busuttill 2009, 62.

¹¹³ Busuttill 2009, 64.

¹¹⁴ Outram 2008, 3-4.

¹¹⁵ Pyževicz, Gruzdź 2014, 301.

¹¹⁶ Reynolds 1999, prema Outram 2008, 3-4.

¹¹⁷ Pieterszoon Paardekooper 2009, 61.

¹¹⁸ Pieterszoon Paardekooper 2009, 61-62.

održavaju radionice i ostale aktivnosti.¹¹⁹ U Europi je takvih muzeja najmanje 300, a u svijetu otprilike 500.¹²⁰ Važno je naglasiti šta ovi muzeji, odnosno naučni centri nisu; nisu klasični muzeji u kojima su izloženi originalni artefakti, nisu arheološki lokaliteti, i nisu zabavni parkovi.¹²¹ Javnost, posebno lokalno stanovništvo, sve više postaje svjesna značaja arheoloških centara zbog njihovog uticaja na okolinu, estetike i čuvanja tradicije.¹²² Muzeji na otvorenom imaju potencijal da privuku javnost i da dopru do ljudi, u nekim slučajevima više od tradicionalnih muzeja zbog načina izlaganja i prikazivanja arheološkog konteksta; arhitekture, naselja i artefakata koji je bliži i shvatljiviji publici.¹²³ Da bi postojali kao arheološki centri moraju ispuniti nekoliko uvjeta, a to su jednostavna pristupačnost lokaciji, informacijske table, briga o posjetiocima, međusobna interakcija i socijalizacija, komunikacija omogućena svima, edukacija i omogućavanje donošenja odluka i izbora (u smislu autonomije kretanja po lokaciji i učešća u radionicama).¹²⁴ U susjednim zemljama postoji nekoliko potencijalnih arheoloških parkova¹²⁵, dok u Bosni i Hercegovini ne postoji ni jedan koji obuhvata sve navedene uvjete.

Mnoge metode edukacije mogu biti u opticaju: rekonstrukcija oruđa i oružja, arhitekture, demonstracija različitih prahistorijskih zanata, sve uz objašnjenja kako su se određeni procesi dešavali i na koji način.¹²⁶ Jedna od važnijih prednosti ovakve prezentacije arheologije javnosti je što učesnici imaju priliku nešto stvarati vlastitim rukama i kroz to se uživiti u ulogu prahistorijskog čovjeka. Pored toga, posjetioc metodom pokušaj-pogreška, iako u stvarnosti ne testira nikakvu naučnu hipotezu, usvaja vještinu, uči i stvara afinitet prema prošlosti (na primjer izrada kremenog oruđa).¹²⁷ Vrijednost eksperimentalne arheologije i arheoloških centara na otvorenom leži u činjenici da publika i posjetioci kroz aktivnosti u koje se uključuju počinju više cijeniti društva koja su živjela u prošlosti i materijalno i nematerijalno nasljeđe općenito.¹²⁸

Navedene ideje za popularniji pristup arheologiji u ovom poglavlju upućuju na nekoliko zaključaka. Prvi je da popularizirati nauku, konkretno arheologiju nije nimalo

¹¹⁹ Pieterszoon Paardekooper 2009, 62.

¹²⁰ Pieterszoon Paardekooper 2009, 62.

¹²¹ Pieterszoon Paardekooper 2009, 62-64.

¹²² Marčeta 2016, 27.

¹²³ Wallace 2009, 398.

¹²⁴ Marčeta 2016, 27-28.

¹²⁵ Marčeta 2016.

¹²⁶ Busuttill 2009, 63.

¹²⁷ Busuttill 2009, 63.

¹²⁸ Busuttill 2009, 63.

jednostavno, te da to predstavlja jedan veliki izazov. Također, u literaturi još nije jasno definirano koji su to optimalni mehanizmi popularizacije i osnovne smjernice na osnovu kojih će sadržaji biti osmišljavani, stoga je bitno da nauka ustanovi učinkovite mehanizme.¹²⁹ Svaki od navedenih pristupa u ovom poglavlju je drugačiji, posebno iz perspektive kreativnog turizma i interakcije posjetioaca, te može na njemu svojstven način popularizirati arheologiju. Bitan je pomak što je arheologija počela izlaziti i van naučnih i akademskih krugova, gdje je dugo vremena bila misterija za širu publiku.

Na pitanje samoodrživosti i prednosti/nedostataka ovakvog pristupa arheološkom turizmu se može dati odgovor kroz principe napisane u prethodnom poglavlju. Svaki pristup ima svoje prednosti i nedostatke, ali je sigurno da se kroz predan rad i interdisciplinarnost mogu zadovoljiti standardi i pokrenuti projekti u smjeru arheološkog turizma i popularizacije. Ono što je sigurno jeste to da će kreativni način postati potreban, pa čak i neizbježan kako bi održivost arheološkog resursa bila moguća.¹³⁰

¹²⁹ Kudelić 2019, 237.

¹³⁰ Ross, Saxena, Coreireia i sur. 2019, 5.

4. Arheološki lokaliteti i njihov potencijal u praksi

Bosna i Hercegovina je bogata arheološkim nalazištima iz svih perioda od prahistorijskih perioda kamenog i metalnog doba, rimskog perioda, do srednjeg vijeka i osmanskog perioda. Bogata je pokretnom (arheološki materijal koji je deponovan u muzejima) i nepokretnom kulturnom baštinom u koju spadaju arheološki lokaliteti, urbane i ruralne cjeline, fortifikacijska utvrđenja, stare bogomolje, nekropole, spomen obilježja i objekti uspostavljeni po pravilima historijske restauracije i koje predstavljaju rijetke kopije nestalog ili rijetkog dobra.¹³¹ Samo mali broj njih je do danas oživljen u smislu turističkog potencijala, dok je veći dio ostao zanemaren i prepušten zubu vremena.

U nastavku rada su navedeni neki od najpoznatijih arheoloških lokaliteta u Bosni i Hercegovini iz različitih vremenskih epoha. Neki od obrađenih lokaliteta iz prahistorijskog perioda su Daorson i Badanj, iz rimskog perioda Mogorjelo i Mitreum kod Jajca, iz srednjovjekovnog perioda su to nekropola stećaka Radimlja, i srednjovjekovni utvrđeni gradovi Srebrenik, Ostrožac, Bobovac, Kreševo, Jajce, Maglaj, Travnik, Ilijaš, Tešanj. Obrađeni lokaliteti su razvrstani (uz saglasnost mentora, prof. dr. Adnana Busuladžića) prema stepenu njihovog potencijala u turističkom smislu. Danas u Bosni i Hercegovini su najrepresantativniji arheološki lokaliteti iz perioda srednjega vijeka, ostaci starih gradova i utvrda. Na njihovoj konzervaciji i promociji se najviše radilo, te su oni stoga i najposjećeniji. Nažalost, ostaci nepokretnog nasljeđa iz rimskog perioda su nepravedno zanemareni, a imaju enorman potencijal za uključivanje i stvaranje jedne kreativne turističke ponude (koja bi se mogla sprovoditi kroz interaktivne principe navedene u prethodnom poglavlju). Slična je situacija i sa prahistorijskim periodom, kojem bi se mogli posvetiti posebni arheološki centri ili parkovi koji bi bili edukativnog karaktera te kroz eksperimentalnu arheologiju predstavljali posjetiocima način na koji je prahistorijski čovjek živio. Bosna i Hercegovina ima bogata nalazišta iz tog perioda koji su zahvaljujući starijim generacijama arheologa postala poznata i u svjetskoj literaturi, na primjer Butmir i Glasinac. Također, bogatstvo arheološkim lokalitetima daje mogućnost izrade turističkih tematskih i specifičnih ruta koje bi spajale više lokaliteta, čiji bi se obilazak mogao ponuditi posjetiocima i na taj način omogućile raznoliko iskustvo.

¹³¹ Bibanović 2015, 4.

4.1. Lokalizeti čiji je potencijal iskorišten

4.1.1 Lokalitet Gornja Tuzla / Arheološki park neolitsko-sojениčko naselje Tuzla

Arheološki lokalitet u Gornjoj Tuzli smješten je na obroncima planine Majevice, pruža se uz gornji tok rječice Jale i jedno je od najstarijih otkrivenih naselja u istočnoj Bosni i Hercegovini iz doba neolita.¹³² Velik dio naselja nalazi se ispod centra grada, odnosno tuzlanske čaršije, a drugi dio ispod mahala, ulica i voćnjaka i usprkos tome, arheolozi su uspjeli pristupiti dijelu na kojem nema arhitekture i vršiti arheološka iskopavanja.¹³³ Prvi koji je upozorio na postojanje lokaliteta bio je Đ. Basler 1949. godine, a nakon toga, 1955. godine je obavljen obilazak terena od strane B. Čovića i prvo sondiranje, te je na dubini od 0,60 m konstatovan kulturni sloj koji se na 1,80 m nije završavao.¹³⁴ 1956. godine je otkopana probna sonda, 1957. godine je otvorena prva veća sonda (30m²), a 1958. još veća (88m²) i u toj fazi je zdravica dostignuta na više od 5 m.¹³⁵ U novije doba su vršene analize prema kojima rezultati iz najniže tačke u sondi datiraju od 5574. do 5482. g. pr. K., što bi odgovaralo starčevačkoj fazi. Sljedeći datumi se vežu za period rane Vinče, od 5216. do 5011. g. pr. K. i za period kasne Vinče, od 4687. do 4502 g. pr. K.¹³⁶ Iskopavanja su urodila mnogim nalazima, a stratigrafija je pokazala postojanje više različitih razvojnih faza unutar naselja.

Nalazi sa terena bili su raznoliki, od keramike, oruđa od kamena i kremenja, koštanih nalaza i tragova naselja, što je od posebnog značaja.¹³⁷ Pored toga, važno je istaći da je naselje bilo smješteno blizu izvorišta soli, što je najvjerojatnije razlog nastanjivanja tadašnjih ljudi na ovom prostoru.¹³⁸ Na eksploataciju soli na području neolitske Tuzle upućuju i posude sa koničnim završetkom.¹³⁹

Vodeći se nalazima pronađenim na području Tuzle, na lokaciji Panonskih jezera izvršena je rekonstrukcija kuća iz neolitskog doba Tuzle. U ljeto 2006. godine je izgrađen i otvoren arheološki park, prvi u Bosni i Hercegovini; arheološki park je i muzej na otvorenom,

¹³² Čović 1961, 79

¹³³ Čović 1961, 79

¹³⁴ Čović 1961, 79

¹³⁵ Čović 1961, 79-80.

¹³⁶ Vander Linden, Pandžić, Orton 2014, 17.

¹³⁷ Čović 1961.

¹³⁸ Tasić 2007. 12.

¹³⁹ Tasić 2007. 13.

te predstavlja rekonstrukciju dijela neolitskog sojeničkog naselja i nalazi se na otvorenom prostoru u jugoistočnom dijelu kompleksa Panonskog jezera uz njegovu obalu.¹⁴⁰ Rekonstrukcija ima za cilj publici predstaviti i približiti način života u doba neolita, a pored kuća, posjetitelji imaju priliku vidjeti replike keramičkih posuda i ljudske figure koje predstavljaju neolitičke ljude dok obavljaju svakodnevne poslove (obrada kремена, glačanje kože, izrada alatki). Da bi doživljaj bio potpuniji, na lokalitetu rekonstruisanih sojenica postoje audio-vizuelni podražaji u vidu muzike i rasvjete koji ambijentu daju jednu posebnu atmosferu. Arheološki park u Tuzli je najposjećeniji tokom ljetnih mjeseci, i posjetitelji imaju priliku prošetati kroz njega, nekada uz vodstvo vodiča. Radionica i predavanja još uvijek nema na lokalitetu, ali se na tome radi; predviđene su i izrade publikacija, animiranog filma, organizovane posjete djece i škola lokalitetu, te edukacija vodiča.¹⁴¹

Rekonstrukcija dijela sojeničkog naselja

¹⁴⁰ <http://grad.tuzla.ba/turizam/panonska-jezera/arheoloski-park-neolitsko-sojenicko-naselje/> (pristupljeno 25.04.2019.)

¹⁴¹ <https://panonika.ba/arheoloski-park-neolitsko-sojenicko-naselje/> (pristupljeno 25.04.2019.)

4.1.2. Skelani – *Malvesiatum*

Rimljani su, nakon što bi došli na osvojeno područje, počeli uspostavljati već ustanovljene mjere da bi svoje prisustvo učinili čvrstim i dugotrajnim - nakon razaranja zatečenih naselja pristupali su uspostavljanju vlasti i sprovođenju nove organizacije, uvijek na povoljnim mjestima za odbranu, za razvoj ekonomike, ili za eksploataciju rudnog bogatstva.¹⁴² Takav je slučaj bio sa naseljem u Skelanima gdje su Rimljani uočili veliki rudarski potencijal, zbog čega su Skelani postali značajno rudarsko naselje koje je svoj uspon doživjelo u 3. i 4. stoljeću nove ere.¹⁴³ Epigrafski natpis pronađen u blizini Skelana otkriva da se radilo o najstarijem rimskom naselju na području srednjeg Podrinja, koji je dugo vremena bio administrativni centar regiona, i koji je u I stoljeću nove ere, za vrijeme Flavijevaca, vjerovatno za vrijeme cara Vespazijana (69. – 79. g.n.e.) stekao status municipija, odnosno grada sa autonomnom upravom.¹⁴⁴

Skelani su dugo vremena poznati arheolozima i istraživačima, a među prvim vijestima su one Ć. Truhelke iz 1891. godine kada pronalazi počasnu bazu cara Karakale¹⁴⁵ i V. Radimskog, koji donosi izvještaj sa terena o pronađenom arheološkom materijalu i ostacima arhitekture.¹⁴⁶ Da je tu postojalo naselje iz rimskog perioda potvrdili su pronađeni novčići, svjetiljka, ostaci građevina i kamenih spomenika i žrtvenika.¹⁴⁷ Nešto kasnije, 1896. godine, K. Patsch obilazi lokalitet, te pronalazi grobnice i brojne spomenike i žrtvenike iz rimskog perioda, a iste godine i u nekoliko narednih godina vršena su iskopavanja pronađenih arhitektonskih ostataka.¹⁴⁸ U gradskom naselju koje je bilo uz rijeku Drinu pronađene su bazilike ukrašene kipovima kapitolijske trijade, Marsa, Libera, Silvana i Mitre.¹⁴⁹ U okolini grada su pronađeni i brojni žrtvenici i nadgrobni spomenici, a nekoliko njih sadrži spomen, odnosno ime municipija - *Malvesiatum*.¹⁵⁰ Novija arheološka iskopavanja vršena su i 2008. i trajala su do 2016. godine¹⁵¹,

¹⁴² Imamović 2002, 8.

¹⁴³ Imamović 2002,8.

¹⁴⁴ Imamović 2002, 10.

¹⁴⁵ Patsch, 1907, 431.

¹⁴⁶ Radimsky 1891, 1-19.

¹⁴⁷ Radimsky 1891, 3,4.

¹⁴⁸ Patsch 1907, 431.

¹⁴⁹ Patsch 1907, 433.

¹⁵⁰ Patsch 1907, 439, 445.

¹⁵¹ <http://www.municipiumskelani.net/istrazivanja-2008/> (pristupljeno 23.04.2019.) Do detaljnijih informacija sa iskopvanja, nije moguće doći.

Rimski grad *Malvesiatium* na mjestu današnjih Skelana na rijeci Drini među najznačajnijim je antičkim područjima u Bosni i Hercegovini. Područje obuhvata ostatke gradske vijećnice, termalna kupatila, palače, dvije ranokršćanske bazilike i ciglane. Nacionalnim spomenikom lokalitet je proglašen 2011. godine, a obuhvata rimsko naselje, dvije starokršćanske bazilike, grobove, i pokretni arheološki materijal koji je deponovan u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu i u Arheološkom muzeju „Rimski municipium“ u Skelanima.¹⁵²

Kao centralna muzejska ustanova za upravljanje zaštićenim područjem arheološkog kompleksa Skelani osnovan je Arheološki muzej „Rimski municipijum“ Skelani u aprilu 2010. godine.¹⁵³ Inače na području općine Srebrenica se odvijaju mnoge kulturne, edukativne i sportske manifestacije, u okviru Općine Srebrenica, a u neke od njih je uključen i muzej u Srebrenici.¹⁵⁴

4.1.3. Mitreum u Jajcu

Kult boga Mitre je od svih stranih, odnosno orijentalnih kultova ostavio najviše tragova na prostoru Bosne i Hercegovine. Prodor ovog kulta na naše prostore desio se posredstvom Rimljana. Mitraizam je bio zastupljen u 3. vijeku, a korijene je imao u Perziji. To je bio vojnički kult, mizogin, mističan i poprilično destruktivan, čime je dobivao naklonost careva i vojnika.¹⁵⁵ Kult nepobjedivog Boga sunca, Mitre nije bio univerzalan i svima pristupačan, za razliku od kršćanstva. Pripadnici ovog kulta nastojali su svoja svetišta smjestiti u prirodi, posebno u pećinama, a kada za to mogućnosti nije bilo, izrađivali su manje speleje ukopne u zemlju da bi se dobio utisak pećine.¹⁵⁶ Prikazi boga Mitre svugdje su slični, a glavni prikaz predstavlja scena tauroktonije, gdje Mitra ubija svetog bika, pri tome je licem okrenut prema gledaocu, obučen u hiton, a na glavi nosi frigijsku kapu. Dokazi štovanja ovog kulta koncentrisani su na određenim mjestima: u blizini Bihaća, Glamoča, u donjem toku Neretve i u srednjem toku Drine. U sjevernoj Bosni potvrda ovog kulta nema. Pored toga, dva su izolirana, i to u području Jajca.¹⁵⁷

¹⁵² http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3359 (pristupljeno 23.04.2019.)

¹⁵³ <https://tours-srebrenica.ba/municipijum/> (pristupljeno 23.04. 2019.)

¹⁵⁴ <https://tours-srebrenica.ba/desavanja/> (pristupljeno 23.04. 2019.)

¹⁵⁵ Basler 1972, 23.

¹⁵⁶ Basler 1972, 63.

¹⁵⁷ Imamović 1977, 281.

Spomenik Mitre u Jajcu nalazi se na lokalitetu Bare, oko 200 m jugozapadno od srednjovjekovnog grada Jajce, na lijevoj obali Plive. Ostaci su pronađeni prilikom izgradnje jednoga privatnoga objekta. Zemljište je otkupilo Društvo za očuvanje starina u Jajcu i pod nadzorom inženjera F. Štajnera zaštitilo lokalitet.¹⁵⁸ Reljef iz Jajca bio je smješten u malom speleju i uklesan je u živu stijenu koja je visoka 3,15 m. Na reljefu je predstavljen Mitra u sceni tauroktonije, sa uobičajenim ikonografskim simbolima. Mitra je u perzijskoj nošnji sa ogrtačem i frigijskom kapom na glavi. Jedno koljeno je na biku, a lijevom rukom drži bika, dok mu desnom zabija nož u srce. Uz njega su pas, zmija i škorpion i gavran, dok su sa strana dadofori (luconoše). U gornjem dijelu prikazani su sunce i mjesec. Reljef je vjerovatno bio obojen različitim bojama.¹⁵⁹ Od pokretnih nalaza na lokalitetu pronađeno je najviše rimskih lucerni i novčića. Najraniji novci su iz vremena cara Trajana (98. do 117. godine nove ere), dok su najbrojniji datirani u četvrti vijek. Pretpostavlja se da je Mitrej izgrađen u 4. vijeku nove ere, a da su novčići iz ranijih perioda bili zavjetni darovi.¹⁶⁰

Mitreum je 2002. godine proglašen nacionalnim spomenikom, a 2012. godine obnovljen je u okviru MDG-F programa „Unapređenje kulturnog razumijevanja u BiH“ koji je financiran sredstvima vlade Kraljevine Španije.¹⁶¹ Zaštićen je staklenim objektom, što ga čini vidljivim posjetiocima bez ulaska u unutrašnjost samog hrama. Ako posjetiocci ipak žele ući u objekt, to je moguće uz prethodnu najavu Etno muzeju u Jajcu.

Reljef je dobro očuvan i predstavlja jedan od najbitnijih spomenika kulture za zajednicu a i za turizam, jer se navodi da ga godišnje posjeti oko 7000 turista. Također, nalazi se na mnogo web stranica koje promoviraju turizam i kulturu na području Jajca. Ovaj lokalitet pozitivan je primjer zaštite i promovisanja kulturne baštine. No budući da se ne nalazi u centru Jajca, zanemaren je od strane turista zbog ostale baštine koja se nalazi bliže centru grada.

¹⁵⁸ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1317 (pristupljeno 5.11.2018.)

¹⁵⁹ Sergejevski 1937, 14.

¹⁶⁰ Sergejevski 1937, 16.

¹⁶¹ <https://www.klix.ba/vijesti/bih/otvoren-hram-boga-mitre-u-jajcu/121204147> (pristupljeno 5.11.2018.)

Fotografija preuzeta sa: jajce-online.com (5.11.2018.), unutrašnjost mitreuma pod staklenom konstrukcijom

4.1.4. Nekropola stećaka Radimlja

Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, stećci su kulturno-historijska specifičnost Bosne i Hercegovine i dijelova Srbije, Crne Gore i Hrvatske koji graniče sa njom. Ovi nadgrobni spomenici imaju veliku važnost i značajna su kulturna pojava jer, pored svoje ljepote i umjetnosti, predstavljaju i jedan od izvora za proučavanje historije srednjovjekovne Bosne. Najstariji stećci potiču iz vremena 12. i 13. stoljeća. Pretpostavlja se da je većina stećaka u periodu od druge polovine 14. stoljeća do kraja 15. stoljeća. Njihov broj je velik, posebno na području Bosne i Hercegovine, gdje ih ima registrovanih preko 60.000 na više od 3000 nekropola.

Nekropola stećaka na Radimlji je jedna od nekropola koje imaju najveći broj ukrasa na stećcima, a zbog adekvatne brige o ovom lokalitetu i njegovim spomenicima ova nekropola je uzeta kao primjer dobrog postupanja sa kulturno-historijskim nasljeđem.

Nekropola se nalazi 3 km zapadno od grada Stoca, a sjeverno od nje se može uočiti gradina u Ošanićima na kojoj se nalazi arheološki lokalitet Daorson, dok je 5 km jugozapadno od nje smješten pripećak Badanj. Još za vrijeme austrougarske uprave uočena je ova specifična nekropola, te zbog gradnje razdvojena na dva dijela, južni sa 119 stećaka i manji

sjeverni sa 12 stećaka.¹⁶² Ono što je pomalo neobično jeste da je nekropola smještena u polju ispod naselja, što nije uobičajeno za srednjovjekovne nekropole, budući da se najveći broj njih nalazi na uzvisinama ili brežuljcima.¹⁶³ Oblici stećaka na ovoj nekropoli su raznovrsni, od ploča i sanduka kojih je najviše, do visokih sanduka i krstača.¹⁶⁴ Ukrasi na stećcima su bogati i prikazi su geometrijski, floralni i figuralni, a od 133 stećka, ukrašena su 63 komada.¹⁶⁵ Predstava koja je vremenom postala zaštitni znak nekropole je figura muškarca sa dignutom desnom rukom koja se javlja na nekoliko stećaka.¹⁶⁶

Prilikom iskopavanja 1960. godine su istraživani grobovi bez nadgrobnih spomenika koji su pronađeni pored nekropole stećaka, a pokazalo se da su svi bili na približno istoj dubini od 120 do 135 cm ispod površine zemlje, da su dimenzije grobnica u prosjeku iznosile 175-200 cm dužina, 50-65 dm širina i visina oko 40 cm.¹⁶⁷ Za pokojnike je utvrđeno da su umrli ili u mlađoj ili u zrelijoj dobi, orijentacija grobova je bila istok-zapad, a prilozima unutar grobova nisu pronađeni.¹⁶⁸ Iznad ovih grobova su se bez sumnje nalazili stećci, a ova iskopavanja su dala više podataka o samom načinu sahranjivanja, budući da nekropola prije ovoga nije iskopavana.¹⁶⁹

Krajem 80-ih godina izvršen je restauratorski zahvat koji je podrazumijevao čišćenje i hemijsku zaštitu nekropole.¹⁷⁰ Komisija za zaštitu nacionalnih spomenika je ovaj lokalitet proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine 2002. godine, a obilaskom terena iste godine je utvrđeno da lokalitet nije oštećen ratnim razaranja, da je ugrožen gradnjom objekata u blizini, te da je izložen ubrzanom propadanju zbog neredovnog održavanja i rizicima atmosferalija.¹⁷¹

Danas je situacija ipak nešto drugačija. Evidentno je da se vodi briga o nekropoli, kao i o samim stećcima. Nekropola je danas ograđena, nije joj moguće pristupiti bez ulaznica i

¹⁶² Zelenika 1962, 172.

¹⁶³ Benac 1950, 5.

¹⁶⁴ Benac 1950, 28.

¹⁶⁵ Benac 1950, 30- 36.

¹⁶⁶ Benac 1950 34.

¹⁶⁷ Zelenika, 1962, 172,173.

¹⁶⁸ Zelenika 1962, 173.

¹⁶⁹ Zelenika 1962, 173.

¹⁷⁰ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=607 (pristupljeno 28.04. 2019.)

¹⁷¹ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=607 (pristupljeno 28.04. 2019.)

uposlenika. Lokalna zajednica je svjesna turističkog potencijala općine Stolac, te promoviše i ovaj lokalitet kroz različite kulturne programe i manifestacije.¹⁷²

Većina nekropola sa stećcima je zanemarena i zapuštena. Analize valorizacije kulturno historijskih spomenika koje su rađene za nekropole koje se nalaze u hercegovačko–neretvanskom kantonu pokazuju da samo tri nekropole imaju visoke vrijednosti u matricama indikatora privlačnosti, a to su nekropola u Radimlji, Boljuni i Dugo polje.¹⁷³ Navedene nekropole su jedine u ovom kantonu na kojima su vršeni restauratorski i konzervatorski zahvati, i jedne su od rijetkih koje su uređene za turističke posjete, što podrazumijeva turističku signalizaciju, turističke staze i vodiče.¹⁷⁴ Nekropola se nalazi na putu Čapljina – Stolac, pa se turisti tu često zaustavljaju, što uz navedene faktore pridonosi posjećenosti ove nekropole. Prema autoru H. Jahiću, nekroploa Radimlja predstavlja adekvatan primjer kvalitetnog upravljanja kulturno–historijskom baštinom i pravilne turističke valorizacije navedene turističke atrakcije.¹⁷⁵

Dio nekropole stećaka Radimlja

¹⁷² https://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=19&Itemid=260# (pristupljeno 28.04. 2019.)

¹⁷³ Jahić 2016, 78.

¹⁷⁴ Jahić 2016, 78.

¹⁷⁵ Jahić 2016, 79.

4.1.5. Tvrđava u Stocu

Stari grad Stolac je smješten na kupastom krečnjačkom brdu, u narodu poznatom kao Veli-dedino brdo, čija zapadna padina prema mahali Zagrad nosi naziv Šetnica, sjeverna prema današnjem središtu grada naziva se Carinska strana, a istočna padina prema mahali Uzinovići nosi naziv Križevac.¹⁷⁶ U historijskim podacima grad Stolac se spominje i kao Vidoški grad, a pretpostavlja se da je naziv dobio po rijeci Vidoštici (Bregavi).¹⁷⁷ Grad se prvi put spominje u povelji iz 1444. godine i to kao posjed Stjepana Vukčića Kosače.¹⁷⁸ Evlija Čelebija, koji je u Stocu boravio 1664. godine, spominje utvrđene kule i pojedine kuće, ali ne navodi posadu niti vojnike. Poznat je podatak da je grad stradao dva puta od udara groma i to prvi put 1171. godine¹⁷⁹, a drugi put 1840. godine, nakon čega ga daje obnoviti Ali-paša Rizvanbegović.

Stari grad Križevac predstavljao je odbrambeni objekat koji je po svojoj veličini spadao u najveće bosanskohercegovačke gradove zauzimajući površinu od 20.503 m².¹⁸⁰ Zidovi su izvedeni *tehnikom opus incertum*, koji je bio tipičan za IV vijek u našim krajevima.¹⁸¹ Sergejevski 1935.godine takođe navodi da utvrđenje datira iz kasnoantičkog perioda.¹⁸² Bedemi su debeli oko dva metra, a izrađeni od lokalnog kamena- sivca. U XVII stoljeću grad je imao trinaest kula, deset cisterni za vodu, magacin za brašno i džamiju.¹⁸³ Utvrđenje sa sastoji od tri cjeline, i to: Donji grad, sa površinom 8.481 m², Srednji grad površine 7.005m² i Gornji grad koji zauzima područje od 8.579 m². U Donjem gradu se nalazi glavna gradska kapija, te Veli-dedina džamija iz ranog XVI stoljeća, u čijem patosu se nalazi cisterna.¹⁸⁴ Austrougarski vojnici su džamiju 10 godina koristili kao skladište, a 1888. godine su je srušili.¹⁸⁵ U sjeverozapadnom dijelu Donjeg grada nalaze se ostaci osam kula, od kojih je kula VI najbolje sačuvana, a površina joj je 97.52 m². Srednji grad izgrađen je od bijelog klesanog kamena s Brača i u ovom dijelu su se nalazile tri cisterne za vodu. Zidine u

¹⁷⁶ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1314 (pristupljeno 14.05.2019)

¹⁷⁷ Vego 1957, 124.

¹⁷⁸ Kreševljaković, Kapidžić 1954, 15.

¹⁷⁹ Kreševljaković, Kapidžić 1954, 15.

¹⁸⁰ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1314 (pristupljeno 14.05.2019)

¹⁸¹ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1314 (pristupljeno 14.05.2019)

¹⁸² Sergejevski 1935, 17.

¹⁸³ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1314 (pristupljeno 14.05.2019)

¹⁸⁴ https://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=31:stari-grad-vidoski&catid=25:znamenitosti&Itemid=174 (pristupljeno 14.05.2019)

¹⁸⁵ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1314 (pristupljeno 14.05.2019)

ovom dijelu danas su poprilično oštećene.¹⁸⁶ U Gornjem gradu je smješteno pet kula, od kojih je jedna služila za skladištenje municije i baruta.¹⁸⁷

Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, donesenom 27.01.2003. godine, grad Stolac sa cjelinama proglašen je nacionalnim spomenikom. U ovoj odluci navodi se i stanje u kom se Vidoški grad nalazio u vrijeme proglašenja, te je u to vrijeme spomenik bio izložen propadanju zbog neodržavanja. Takođe, u sklopu zaštićenog područja podignuto je četrnaest drvenih i jedan kameni krst visine 4m.¹⁸⁸ Udruženje obnove građanskog povjerenja u općini Stolac, uz pomoć donacija nevladinih organizacija i lokalnih vlasti U stocu 2013. godine su započeli obnovu grada. Za saniranje dijela tvrđave Starog grada tom prilikom utrošeno je milion i pol eura.¹⁸⁹

Općina Stolac ulaže napore da se afirmira kao kulturna destinacija kroz različite kulturne manifestacije i događaje. Manifestacija „Slovo Gorčina“ koja se održava od 1971. godine ima za cilj afirmirati bosanskohercegovačku umjetnost, kulturu i kulturno nasljeđe kroz različite sadržaje.¹⁹⁰ Sajam „Stolačka tarča“ sa srednjovjekovnom tematikom se odvija na Vidoškoj tvrđavi (koji nudi degustaciju hrane, ples, prikaz borbe) je projekat zamišljen u skladu sa modernim načelima kulturnog turizma jer pruža posjetiocima raznoliko iskustvo, a tokom sajma imaju priliku vidjeti srednjovjekovno oružje i oruđe te se okušati u streličarstvu i mačevanju.¹⁹¹ Ovo su neki od primjera kako Stolac kao grad oživljava i promoviše svoju prošlost i kulturno nasljeđe.

4.1.6. Kraljevski grad Bobovac

Grad Bobovac kao drevna prijestolnica bosanskih vladara i jedna od moćnijih tvrđava je jedan od najvrijednijih spomenika iz srednjovjekovnog perioda Bosne i Hercegovine. Bobovac se nalazi nedaleko od sela Mijakovići i Dragovići, u opštini Vareš blizu grada

¹⁸⁶ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1314 (pristupljeno 14.05.2019)

¹⁸⁷ Kreševljaković, Kapidžić 1954, 14.

¹⁸⁸ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1314 (pristupljeno 14.05.2019)

¹⁸⁹ <https://www.slobodnaevropa.org/a/stolac-vracanje-sjaja-starom-gradu/24926479.html> (pristupljeno 14.05.2019)

¹⁹⁰ http://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=21&Itemid=198 (pristupljeno 14.05.2019)

¹⁹¹ http://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=21&Itemid=198 (pristupljeno 14.05.2019)

Vareša, podignut je iznad utoka Mijakovske rijeke u Bukovicu na južnim obroncima planinskog masiva Dragovskih i Mijakovskih poljica.¹⁹² Nalazi se iznad potoka Trstionice sjeveroistočno od Kraljeve Sutjeske i Čatića a pružao se u pravcu sjever-jug u dužini od 425m.¹⁹³

Prvi opis ovog arheološkog lokaliteta dao je D. Stratimirović 1891. godine, a nakon njega i Ć. Truhelka, H. Krešavljaković, a pregled Bobovca za vrijeme osmanskog perioda M. Mujezinović.¹⁹⁴ Istraživanja na Bobovcu vršio je kustos Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine Pavao Anđelić, te je paralelno sa iskopavanjima vršio i konzervaciju lokaliteta.¹⁹⁵ Od 1959. do 1967. godine vršena su sistematska arheološka iskopavanja, a konzervatorski zahvati od 1961. do 1969. godine.¹⁹⁶ Bobovac je jedan od najvećih gradova srednjovjekovne Bosne, što je i razumljivo budući da je bio kraljevska prijestolnica, te se prostirao na prostoru dugom skoro pola kilometra, a imao je i svoje naselje; pored toga, istraživanja su pokazala da je i jedan od najstarijih gradova u Bosni a njegovi počeci sežu još u doba antike.¹⁹⁷

Grad Bobovac se prvi put spominje za vrijeme rata bana Stjepana II Kotromanica sa carom Dušanom, nakon što je 1349. godine bezuspješno pokušavao zauzeti Bobovac, a poslije toga se spominje vrlo često.¹⁹⁸ Bobovac je potpuno prilagođen konfiguraciji terena; prostire se na pet prirodnih terasa a svaka od njih ima svoje ime (Donja, Srednja, Gornja ravan, Donji i Gornji grad) i svaka je viša od prethodne za 10, 15, i zauzimaju prostor od 30 do 40 m², a tragova srednjovjekovne arhitekture najviše ima na Gornjoj ravni.¹⁹⁹ Donji grad kao naprostranija terasa sadrži ostatke velike pravokutne trospratne zgrade čija dužina iznosi preko 22m, koja je zasigurno bila impozantna, te predstavlja najznačajniji objekt na Bobovcu, te nazvana „kraljevski dvorac“. Opisana zgrada je gotičkim portalom bila povezana sa dvorištem u kojem se nalazila dobro konstruisana cisterna.²⁰⁰ Od Gornjeg grada, topografski najviše tačke Bobovca nije ostalo mnogo, samo kula sa njena tri zida, dok je sve ostalo

¹⁹² http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=754 (pristupljeno 14.08.2020.)

¹⁹³ Redžić 2009, 65.

¹⁹⁴ Bojanovski 1962, 71.

¹⁹⁵ Bojanovski 1962, 72.

¹⁹⁶ Redžić 2009, 64.

¹⁹⁷ Bojanovski 1962, 72.

¹⁹⁸ Redžić 2009, 63.

¹⁹⁹ Bojanovski 1962, 74.

²⁰⁰ Bojanovski 1962, 75.

urušeno i zakopano zemljom.²⁰¹ Grad Bobovac počinje gubiti na značaju kada se prijestolnica premješta u Jajce.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je 2002. godine donijela odluku o proglašenju srednjovjekovnog kraljevskog grada Bobovca nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.²⁰² Područje Bobovca nije pretrpilo oštećenja uslijed ratnih razaranja, te je Komisija za zaštitu nacionalnih spomenika utvrdila da ovo područje nije izloženo nekim specifičnim rizicima.²⁰³ Kraljevski grad Bobovac posjećuju brojni turisti, a Turistička zajednica nastoji predstaviti i promovirati posjetiocima različite sadržaje Općine Vareš, od arheološkog lokaliteta Bobovca, prirodnih ljepota poput jezera, pećina i planina, do izletišta, farmi domaće proizvodnje, starih sela, crkvi i džamija. Pored promoviranja dostupnih smještajnih kapaciteta i vodiča koji su na raspolaganju posjetiocima, nudi i brojne aktivnosti u prirodi poput biciklizma, planinarenja i paraglajdinga.²⁰⁴ Ovaj lokalitet ima veliku obrazovnu vrijednost budući da je potpuno istražen, konzerviran, zaštićen i adekvatno prezentovan a na njegovoj promociji i promociji drugih zanimljivosti općine Vareš aktivno radi.

4.1.7. Jajačka tvrđava, Grad Jajce - bosanski Dubrovnik

Jajačka tvrđava čija je površina oko 112 000 m² se nalazi na 470m nadmorske visine u sklopu srednjovjekovnog kompleksa grada Jajca, a cijeli kompleks zajedno sa tvrđavom, gradskim zidinama i tornjevima leži na velikoj kamenoj piramidi, tj. na njenoj južnoj padini koju okružuju sa jugozapadne strane korito rijeke Plive, a sa jugoistoka i istoka korito rijeke Vrbasa.²⁰⁵

Jajce je od davnina bilo naseljeno mjesto jer je njegova okolina obilovala plodnom zemljom i prirodnim materijalima za gradnju te resursima za lov i ribolov, a kamena piramida na kojoj leži utvrda je predstavljala oduvijek dobru osnovu za odbranu.²⁰⁶ Temelje današnjem jajačkom gradu udario je Hrvoje Vukčić Hrvatinić između 1391. i 1404. godine, i pretpostavlja se da je za vrijeme njegovog stolovanja izgrađena samo citadela, a da je

²⁰¹ Bojanovski 1962, 78.

²⁰² http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=754 (pristupljeno 14.08.2020.)

²⁰³ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=754 (pristupljeno 14.08.2020.)

²⁰⁴ Visitvares.com (pristupljeno 14.08.2020.)

²⁰⁵ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=276 (15.08.2020.)

²⁰⁶ Mazalić 1952, 59.

Medvjed kula koja se tu nalazi postojala i prije.²⁰⁷ Ostatak grada su izgradili bosanski kraljevi, Madžari u vrijeme jajačke banovine od 1464. do 1527. godine, a kasnije gradnje su nastavile Osmanlije.²⁰⁸ U Jajcu je rezidirao i zadnji bosanski kralj Stjepan Tomašević, dok 1463. godine Osmanlije zauzimaju grad, a od 1464. do 1527. godine Jajce postaje sjelo takozvane Jajačke banovine.²⁰⁹

Stari grad se sastoji se od glavne utvrde citadele opsega oko 260 m, površine oko 4800 m² koja je postavljena na najvišoj tački grada od 470 mnv i ograđenog podgrađa.²¹⁰ Pred gradom se nalazi Medvjed kula, jedna od najvećih okruglih kula u Bosni i Hercegovini sa prečnikom oko 13 m i visinom 20 m, a pretpostavlja se da je građena nakom početka upotrebe vatrenog oružja.²¹¹ Glavna utvrda je četvrtasti obor opasan bedemom visokim oko 13 m zaštićena sa dvije kule sjeverozapadne i jugoistočne strane.²¹² Ostaci iz srednjega vijeka su pored navedenog i nedovršena Hrvojeva grobnica, Katakombe i crkva Sv. Marije sa tornjem sv. Luke građena u romaničko-gotičkom stilu.²¹³

Posebna zanimljivost je „kraljev grob“, za koji se pretpostavljalo da je pripadao posljednjem bosanskom kralju, Stjepanu Tomaševiću. Budući da narod nije mario za kralja, budući da ih je izdao i progonio, nema sačuvanih tragova koji bi to potvrdili.²¹⁴ Grobnicu je kopao Ć. Truhelka, te je prema svjedočanstvima tada prisutnog lokalca pronašao prsten kojim se izgubio trag a koji je mogao biti vrijedan podatak za identifikaciju kostura.²¹⁵ Još jedna posebnost je zid sa portalom koji je ukrašen predstavom ljljanove krune čija je šira datacija između 1404. i 1461. godine.²¹⁶ Autor Đ. Basler pretpostavlja da bi naručioc i „kraljevskog portala“ mogli biti Tvrtko II ili Stjepan Tomaš, a prisustvo tako ukrašenog portala ukazuje na to da je Jajce u to vrijeme bilo istaknuta politička pozicija.²¹⁷

Konzervatorski radovi na bedemima vršeni su 1951., 1953. i 1957. Godine, a iste godine otkopana su Kraljevska vrata i u zidu, kao i u nasipu ispred zida, dok su arheološka iskopavanja i konzervatorski radovi vršeni deset godina kasnije, 1961. i 1962. godine i to na

²⁰⁷ Kreševljaković 1953, 24.

²⁰⁸ Kreševljaković 1953, 24.

²⁰⁹ Kreševljaković 1953, 24.

²¹⁰ Redžić 2009, 113.

²¹¹ Redžić 2009, 113.

²¹² Redžić 2009, 114.

²¹³ Redžić 2009, 115.

²¹⁴ Mazalić 1952, 63.

²¹⁵ Mazalić 1952, 63.

²¹⁶ Basler 1959a, 127.

²¹⁷ Basler 1959a, 127-128.

ruševinama Crkve sv. Marije i na tvrđavi.²¹⁸ Konzervatorski radovi na sjevernom bedemu vršeni su 1963. godine, između velike tabije i kastela, a 1964. godine vršena je sanacija zapadnoga bedema koji su se nastavili 1965. i 1967. godine, dok su sedamdesetih godina vršene konzervacije bedema starog grada.²¹⁹ Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika donijelo je 2003. godine odluku o proglašenju tvrđave u Jajcu nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.²²⁰

U blizini jajačke tvrđave je pronađeno tragova prahistorijske i antičke kulture, a autor Đ. Mazalić je dao pretpostavku da je tu moglo biti veće rimsko naselje sa hramom, zbog pronađenih ostataka svetišta posvećenom bogu Mitri²²¹, o kojem će u radu biti posebno pisano.

Grad Jajce, pored srednjovjekovne tvrđave ima još mnogo znamenitosti, kako arheoloških, tako i historijskih i prirodnih, te je kao takav idealno jezgro za mnoge turiste i posjetioce. Mnogo turista u grad privlači činjenica da je Jajce bio značajan grad za Narodnooslobodilačku borbu (NOB) i Revoluciju, a u njemu su na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođena Jugoslavije (AVNOJ) 1943. godine postavljeni temelji socijalističkoj Jugoslaviji.²²²

Grad Jajce je pored Sarajeva i Mostara jedan od najposjećenijih gradova u Bosni i Hercegovini jer ima mnogo toga za ponuditi posjetiteljima. U stručnoj literaturi je poznat kao bosanski Dubrovnik, zbog očuvanosti zidina, ali i sadržaja. Jajce je bogato kulturnom i prirodnom baštinom te je zbog toga omiljena destinacija domaćim i stranim posjetiocima. Još neke od atrakcija u Jajcu su vodopad, Plivsko jezero i vodenice- Mlinčići, srednjovjekovne Katakombe, crkva sv. Marije i hram boga Mitre iz antičkog perioda. Pored toga, Jajce ima velike smještajne kapacitete i bogatu gastronomsku ponudu, a sve navedeno pridonosi rastu grada Jajca kao turističke destinacije.

²¹⁸ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=276 (15.08.2020.)

²¹⁹ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=276 (15.08.2020.)

²²⁰ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=276 (15.08.2020.)

²²¹ Mazalić 1953, 64.

²²² Redžić 2009, 116.

4.1.8. Stari grad u Travniku

Grad Travnik leži u dolini rijeke Lašve uskoj oko 500 m, a okružuju ga planine Vlašić, Radalja i Vilenica. Stari grad se nalazi u istočnom kraju današnjeg grada Travnika, odakle kontroliše ulaz i prolaz kroz usku dolinu rijeke na pravcu do naselja Turbe i smješten je na stjenovitom obronku Vlašića, sa njegove istočne strane utvrde nalazi se izvor potoka Šumeće, a sa njegove zapadne strane protiče potok Hendek.²²³ Travnički kraj je bogat arheološkim lokalitetima i nalazima iz različitih vremenskih epoha, od prahistorije do antičkog perioda koji pokazuju da je od najstarijih vremena bio naseljavan. Iz perioda neolita je otkriveno postojanje butmirske kulture na tom području na lokalitetu Nebo, iz eneolitskog perioda su značajni lokaliteti Crkvina kod Turbeta i Alihodže. U dolini Bile je pronađeno mnogo ostataka iz antičkog perioda u vidu arhitekture i pokretnih arheoloških nalaza.²²⁴

Stari grad u Travniku se spominje prvi put 1463. godine pri prolasku Sultana Mehmeda II na putu za Jajce, ali je sagrađen prije, po narodnom predanju za vrijeme Tvrtka II. Kasnije se još spominje 1503. godine u ugarsko-turskom ugovoru, u putopisu E. Čelebija 1660. godine, a detaljne crteže i opis grada dao je 1809. godine Mitesser.²²⁵

Grad je u svojoj osnovi nepravilnog oblika, sa gornjim, srednjim i donjim gradom, protežući se od sjevera prema jugu. Na najvišoj tački, na grebenu je podignut bastion sa dvorištem ispod njega iz kojeg se prilazi središnjem dijelu grada. Istraživači su imali pretpostavke da je cijeli grad izgrađen u srednjem vijeku, no danas su pretpostavke drugačije; smatra se da je jedan dio izrađen u srednjem vijeku, a drugi u osmanskome periodu, to jest da postoje najmanje dvije faze u kojima se grad gradio.²²⁶ Kako je gornji grad imao tamnicu, on je i u 18. stoljeću kao zatvor za neposlušne begove i age koji su znali za neposluh na tom mjestu platiti glavom.²²⁷

Autor H. Kreševljaković navodi da je grad 1838. godine bio u dobrom stanju, te da je i nakon toga ostao dobro očuvan jer je za vrijeme austrougarske uprave bio popravlján.²²⁸ Od tog vremena su na tom lokalitetu vršena arheološka iskopavanja a rađeno je i dosta konzervatorskih zahvata. Arheološka istraživanja su vršena u tri navrata, 1969. godine, 1973. i 1974. godine, te deset godina nakon toga. Konzervatorskih zahvata je bilo mnogo više u

²²³ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2529 (pristupljeno 18. 08.2020.)

²²⁴ Truhelka, Patsch 1893, 685-707.

²²⁵ Redžić 2009, 202.

²²⁶ Redžić 2009, 202.

²²⁷ Kreševljaković 1953, 19.

²²⁸ Kreševljaković 1953, 19.

odnosu na arheološka iskopavanja; početkom dvadesetog stoljeća, zatim pedesetih, sedamdesetih i devedesetih godina dvadesetog stoljeća, dok su u novije vrijeme zahvati rađeni od 2000. do 2003.²²⁹ Godine, da bi dvije godine nakon toga ovo područje bilo proglašeno nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.²³⁰

Travnička tvrđava je danas u dobrom stanju, te je prostor u kojem se odvijaju različite muzeološke, kulturne, edukativne i zabavne aktivnosti.²³¹ Grad Travnik je jedan od zanimljivijih gradova za posjetiti turistima, a neke od atrakcija su Šarena džamija, Hadži Ali-begova džamija, sahat kula i rodna kuća nobelovca Ive Andrića.

4.2. Lokaliteti čiji je potencijal velik, ali nedovoljno iskorišten

4.2.1 Daorson

Tri kilometra sjeverozapadno od Stoca, smještena je zaravan nazvana Banje ili Gradina na nadmorskoj visini od 290 metara, čije se zapadne strane strmo ruše prema dolini potoka Radimlje.²³² Radi se o ostacima arhitekture koji su smješteni na zaravni koji su istraživani nekoliko godina, ali ono što čini ovaj lokalitet jedinstvenim je zid izrađen od masivnih kamenih blokova koji podsjećaju na kiklopske zidove. Pored zidova, arheolozi su utvrdili postojanje i drugih objekata, fortifikacionih i stambenih, a ranim istraživanjima je otkriveno i nekoliko grobova. Važan nalaz sa ovog lokaliteta je novčić na čijem je reversu prikazana lađa, a iznad nje u luku se nalazi natpis grčkim slovima *DAORSON*.²³³ Nalaz upućuje na to da je na ovom području dva zadnja stoljeća stare ere živjela zajednica Daorsa.²³⁴ Zbog sličnosti sa keramičkim predmetima starijih naselja na obalama Neretve, pretpostavlja se da su Daorsi u starijem željeznom dobu živjeli na desnoj obali Neretve, te da Ošanići njihovim centrom postaju u 5. stoljeću stare ere.²³⁵

²²⁹ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2529 (pristupljeno 18. 08.2020.)

²³⁰ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2529 (pristupljeno 18. 08.2020.)

²³¹ <http://muzejtravnik.ba/tvrđava-stari-grad/> (pristupljeno 18.08.2020.)

²³² Basler 1956, 79.

²³³ Basler 1971, 333.

²³⁴ Marić 1973, 115.

²³⁵ Marić 1973, 122.

Da je stolački kraj bio gusto naseljen i u dobra prahistorije, svjedoče i davni izvještaji arheologa sa njihovih obilazaka terena. K. Hormann i V. Radimsky su još od 1980. godine obilazili područje Ošanića kod Stoca, odnosno grada Daorsona, te su u Glasniku Zemaljskog muzeja koji je izašao dvije godine kasnije opisali arhitekturu i pokretne nalaze koje su našli na terenu.²³⁶ Opisali su zid koji je načinjen od tesanih kamenih blokova koji su „golemih dimenzija“, te pronašli sličnost sa staro-etrusćanskom gradnjom u Italiji.²³⁷ Objavljivanje nalaza sa Ošanića je izazvalo veliku pažnju arheološke javnosti, koja ni danas nije mala, a najveći uzrok interesovanju su tzv. kiklopske zidine.²³⁸

Kasnija istraživanja je vršio Đ. Basler, u prvim fazama rađeno je snimanje objekata u centru gradine što je omogućilo izradu tlocrta centralnog dijela lokaliteta.²³⁹ Utvrđene su dimenzije markantnijih objekata, te su date pretpostavke o njihovoj funkciji i dataciji, koje ne podudaraju sa pretpostavkama prethodnih istraživača. Đ. Basler je ostatke materijalne kulture pripisao grčkom porijeklu, za razliku od K. Hermanna i V. Radimskog, koji su tvrdili da se radi o materijalu iz rimskog perioda.²⁴⁰ U sljedećim istraživačkim fazama rađena su manja sondažna iskopavanja, da bi se utvrdilo postojanje kulturnih slojeva i otkrivanje nekropole stanovnika Gradine.²⁴¹ Tada su pronađena dva razorena groba, kameni tumul sa ostacima ljudskih kostiju i zuba, iskopan je polukružni plato na kojem je otkriveno postojanje pravokutne građevine sa dosta arheološkog materijala.²⁴² Arheološki materijal iz otkopanih cjelina je datiran u 2. i 1. vijek stare ere.²⁴³ Novčići pronađeni tokom arheoloških kampanja i skupljanja materijala govore o tome da je novčana privreda u 3. i 2. stoljeću stare ere bila razvijena.²⁴⁴ Od 36 objavljenih primjeraka, 28 njih je rizonska varijanta kralja Balaiososa, dok je samo jedan primjerak (pronađen na Gradini 1955. godine) pripadao Daorsima.²⁴⁵ Budući da je istraživanje urodilo plodom, sa istraživanjima je nastavljeno, te su poduzeta i sistematska istraživanja koja su trajala od 1967. do 1972. godine.²⁴⁶ U prvoj kampanji 1967. godine istraženi su ostaci arhitekture; zidine, kula sa pravokutnom građevinom, tzv. Velika gomila i stepenište, kiklopski zid je detaljno evidentiran i izrađen je tlocrt tzv. Akropole.²⁴⁷ U

²³⁶ Hormann, Radimsky 1892, 40-49.

²³⁷ Hormann, Radimsky 1892, 42,43.

²³⁸ Marić 1973, 173.

²³⁹ Basler 1956, 79,80.

²⁴⁰ Basler 1956, 86.

²⁴¹ Marić 1973, 174.

²⁴² Marić 1973, 175, 176, 177.

²⁴³ Marić 1973, 183.

²⁴⁴ Marić 1973, 250.

²⁴⁵ Marić 1973, 251.

²⁴⁶ Marić 1977, 5.

²⁴⁷ Marić 1977, 5-11.

kampanjama koje su slijedile, početkom 70-tih godina otkriveno je postojanje stambenih objekata ne samo na platou, već i na kraškom grebenu koji se spušta prema potoku, terasasto raspoređenih, koji su imali dvorište i pristupno stepenište.²⁴⁸ Pored toga, otkrivena je i gradska cisterna, nekoliko stepeništa i još jedna kula i gradska saobraćajnica koja je spajala stepeništa sa platoom.²⁴⁹

Iako ovaj lokalitet ima ogroman potencijal da postane turistička atrakcija, većinu vremena nije posjećen i uglavnom je zapušten. Rijetki entuzijasti se zapute prema Gradini, a uglavnom je posjećuju lokalni stanovnici. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je obilaskom terena utvrdila da je područje izloženo ubrzanom propadanju zbog neodržavanja i neprovođenja adekvatnih zaštitnih mjera. Također je ustanovljeno da su velike količine materijala urušene, da je sa lokaliteta prije rata (1992.-1995.) uziman kamen sa lokaliteta za gradnju suhozida, te da je na lokalitetu napasana stoka.²⁵⁰ Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika je 1998. godine donijelo odluku o stavljanju lokaliteta na Privremenu listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, a 2003. godine je ovaj lokalitet proglasilo nacionalnim spomenikom.²⁵¹

Do samog lokaliteta vodi cesta kojom je moguće pristupiti vozilom, na kojoj je postavljeno nekoliko neuglednih oznaka sa natpisom „Arheološki park Daorson“. Na putu do lokaliteta se nalazi uređen vidikovac sa betonskim stolovima i klupama, a postavljene su i kante za smeće. Područje lokaliteta nije ograđeno, a na mnogim mjestima van i unutar zidina je moguće uočiti ostatke keramičkog materijala, kojeg je iz godine u godinu sve manje budući da tako izložen postaje suvenir posjetiocima.

²⁴⁸ Marić 1977, 17.

²⁴⁹ Marić 1977, 18, 19, 24.

²⁵⁰ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=605 (pristupljeno 22.04.2019.)

²⁵¹ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=605 (pristupljeno 22.04.2019.)

Stara informativna tabla i prilaz lokalitetu, pogled na zidine

Zidine, stanje u kojem su danas, fragmenti keramike na površini zemlje

4.2.2. Mogorjelo

U blizini Čapljine, na putu prema međunarodnom graničnom prijelazu Gabeli nalazi se lokalitet Mogorjelo. I danas su očuvani i vidljivi ostaci kasnoantičke utvrđene vile. Mogorjelo predstavlja jedan od najznačajnijih kasnoantičkih objekata i spada u jedan od najvećih rimskih arhitektonskih kompleksa u Bosni i Hercegovini. Prvobitno se smatralo da je riječ o vojnom logoru, iako nisu pronađeni nalazi koji bi to direktno potvrdili.²⁵² Kasnije je poređenjem Mogorjela sa drugim sličnim objektima van Bosne i Hercegovine utvrđeno da se radi o

²⁵² Patsch 1914, 161.

kastelu.²⁵³ Objekat je građen u dvije faze. Prva je bila u 1. vijeku, kada je izgrađeno veliko poljoprivredno imanje, sa objektom za preradu poljoprivrednih proizvoda (*villa rustica fructuaria*) i stambenim objektom (*villa rustica habitatoria*). Taj je prvobitni kompleks stradao u požaru u 3. vijeku, a na tom mjestu je kasnije izgrađeno državno imanje sa vilom.²⁵⁴ Iscrpna studija keramičkog materijala sa Mogorjela datirala je kompleks u 4. vijek.²⁵⁵ Kompleks ima i obrambenu funkciju, zbog svog položaja i jedanaest kula, a pored toga i proizvodnu, jer su sačuvane naprave za proizvodnju još iz starije faze, kada je Mogorjelo bilo u privatnom vlasništvu. Također se navodi da je vila u Mogorjelu služila za opskrbu grada Narone koji je u blizini (Vid kod Metkovića). Kompleks se sastojao od više pravokutnih građevina, koje su obuhvatale stambene prostorije, ostave za alat i proizvode, glavnu građevinu palaču ili *palatium* koja se sastojala od više većih prostorija u koje se ulazilo iz trijema. Ono što kompleks nije imao su: atrij, triklinij, vestibul ni kubikul. Ovo ukazuje da su ovdje tada stanovali ljudi različite kulture i da su imali različite navike u trećem vijeku.²⁵⁶ Političke i ekonomske prilike u ovom periodu na području rimskog carstva su se mijenjale, a to se odrazilo i na rimske provincije. U umjetničkom i arhitektonskom smislu lijepo je zamijenjeno velikim, glomaznim, a to je vidljivo na primjeru Mogorjela. Imanje je propalo u požaru, a posljednji novac pronađen na lokalitetu je bio iz 388. godine, a pretpostavlja se da je uništeno za vrijeme provale Zapadnih Gota, 401. godine. Mada, postoje tragovi života iz 5. vijeka jer su vidljive neke preinake u arhitekturi, ali to nije dugo trajalo pretpostavlja se, zbog velikih troškova održavanja.²⁵⁷

Prvi konzervatorski radovi izvršeni 1903. godine, nakon što je Mogorjelo otkopano i nakon što su završila arheološka istraživanja. Radilo se o konzervaciji zidova koji su ostali sačuvani, a konzervacija je mogla proći bez puno preinaka. Tada su, u svrhu zaštite zidovi pokriveni vapnenačkim pločama. Uz to, zamišljeno je da na tom mjestu bude i botanički vrt, sa mediteranskim vrstama, ali to nije nikada nije urađeno. U vremenskom razmaku od pedeset godina, lokalitet je prepušten sam sebi, a u ratnim prilikama je služio kao uporište. Uposlenici Zemaljskog muzeja 1947. godine čiste lokalitet i vraćaju postavljene ploče u prvobitno stanje,

²⁵³ Bojanovski 1969, 154.

²⁵⁴ Basler 1984, 319.

²⁵⁵ Čremošnik 1952, 241-271.

²⁵⁶ Basler 1984, 321 – 323.

²⁵⁷ Basler 1984, 324.

1951. i 1952. godine su rađene manje akcije konzervacije, a od 1961. do 1964. godine su vršene restauracije i rekonstrukcije jednog zida i torkulara.²⁵⁸

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je, na sjednici održanoj 17. decembra 1997. godine donijela odluku o stavljanju Mogorjela kod Čapljine na Privremenu listu nacionalnih spomenika BiH.²⁵⁹ Za vođenje brige o lokalitetu su zaduženi Zavod za zaštitu spomenika FBiH i Općina Čapljina. Mogorjelo je nažalost lokalni problem, gdje brigu o njemu vodi Općina i Turistička zajednica Čapljina. Iako se nekoliko puta godišnje vrši čišćenje lokaliteta, Općina pokušava staviti lokalitet u funkciju i na različite načine animirati turiste da posjete Mogorjelo. Ipak, u ovom kraju turistima je u fokusu vodopad Kravice i park prirode Hutovo Blato, pa je potreban trud kako bi i Mogorjelo bilo dovoljno posjećeno. Na web stranicama ne postoji podatak da li je uvedeno plaćanje ulaznica na Mogorjelu, budući da je to predviđeno jer bi pružilo mogućnost pokrivanja troškova za manje popravke.

Lokalna zajednica svjesna je važnosti arheološkog lokaliteta Mogorjelo i njegovog potencijala, te ide u smjeru promovisanja i uključivanja u turističku ponudu. Kasnoantička utvrda idealno je mjesto za održavanje različitih manifestacija čime Mogorjelo postaje mjesto od interesa za sve uzraste. Provođenjem aktivnosti ovo bi mjesto oživjelo, a angažmanom zajednice i institucija mogla bi se ostvariti sredstva za dalju konzervaciju i održavanje.

²⁵⁸ Basler 1953, 146-149.

²⁵⁹ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=186 (28.11.2018.)

Ostaci zidova vile u Mogorjelu, pogled na ulaz sa vanjske strane, torkular

4.2.3. Humac kod Ljubuškog

Prvi kontakti i valovi romanizacije vršeni su od strane vojske i Rimljani dolaskom na ove prostore, pored gradnje cesta, počinju graditi vojne logore na strateški povoljnim mjestima. U sklopu akcije gradnje cesta, građene su i utvrde. Za područje Hercegovine najznačajniji logor je onaj na Humcu kod Ljubuškog, koji čini dio lanca Burnum – Andetrium – Gardun – Humac - Mogorjelo.²⁶⁰ Da je ovaj logor imao dug kontinuitet korištenja, pokazuju ostaci krovnog crijepa sa pečatom figline *Pansiana*, koji se datiraju u 40-27. godinu prije nove ere.²⁶¹ I. Bojanovski je smatrao da je logor postojao u vrijeme borbi sa Delmatima za vrijeme građanskog rata u Rimu.²⁶² Također, mnogi epigrafski spomenici ukazuju da dugu djelatnost legija i kohorti na tom području. Iako se u početku iskopavanja smatralo da je lokalitet na Humcu vojni logor, recentniji istraživači smatraju da se radi o rimskom *balneumu*.²⁶³ Najnoviji radovi ipak pokazuju da je riječ o vojnom logoru.²⁶⁴ Ime logora nije sačuvano na spomenicima, ali T. Momsen je pretpostavio da je nosio naziv *Bigeste*, dok je I. Bojanovski smatrao da se zvao *Scunasticus*.²⁶⁵

Istraživanja logora na Gračinama, na Humcu počela su 1977. godine. U naredne tri godine otkopano je 2500 kvadratnih metara.²⁶⁶ Logor je izgrađen na mjestu koje ranije nije bilo naseljeno. Utvrđeno je da je bio opasan kamenim bedemom širokim 0,90 metara. Na

²⁶⁰ Imamović, 1990, 39.

²⁶¹ Marić, 2015, 34.

²⁶² Bojanovski, 1981, 65.

²⁶³ Dodig, 2011, 238-329.

²⁶⁴ Marić, 2015, 34.

²⁶⁵ Marić, 2015, 35.

²⁶⁶ Bojanovski, 1981, 63.

otkopanom terenu su vidljive tri zgrade, od kojih je srednja sa površinom od 550 metara kvadratnih najveća. Središnja zgrada imala je centralno grijanje, mozaike i fresko ukrase na zidovima. Za ovaj objekat se pretpostavlja da se u njemu nalazilo zapovjedništvo logora, odnosno kohorte, *principia*. Smatra se da su istoj zgradi bile i upravne kancelarije, *quaestorium*. Za razliku od ovog dijela, koji je služio upravnicima, dio u kojem su boravili vojnici je skromnije opremljen. Nije imao isti komfor, čak podovi nisu bili čvrsto postavljeni. Tu je pronađeno mnoštvo predmeta koji su pripadali vojnicima i koji su bili za svakodnevnu upotrebu.

Na prostoru Hercegovine, tačnije iz okoline Ljubuškog, gdje se nalazio značajan vojni logor postoje tragovi boravka pripadnika ukupno dvanaest vojnih jedinica, od toga je sedam legija i pet kohorti.²⁶⁷ Augzilijske jedinice, čije je prisustvo potvrđeno epigrafskim spomenicima su: *Cohors III. Alpinorum*, *Cohors I. Beglarum*, *Cohors I. Lucensium*, *Cohors I. Bracaraugustanorum*, i *Cohors VIII. Voluntariorum*. Pored spomenika, na tom području su pronađeni dijelovi crijepova sa pečatima *Cohors I. Belgarum* i *Cohors VIII. Voluntariorum civium Romanorum*.²⁶⁸

Logor na Humcu je 2003. godine proglašen nacionalnim spomenikom. Obilaskom terena je utvrđeno da je područje ugroženo intenzivnom gradnjom objekata u blizini lokaliteta, te da je pored toga izloženo rizicima zagađenja zbog blizine prometnica. Također je ustanovljeno da se dešavaju procesi urušavanja zidova građevina na lokalitetu zbog neodržavanja i rasta vegetacije.²⁶⁹

U novije vrijeme započinje se sa vođenjem brige o lokalitetu, i na njemu su 2018. godine vršena arheološka istraživanja i konzervatorski radovi. Lokalitet je očišćen od vegetacije i trenutno se nalazi u solidnom stanju, ali mu i dalje prijete opasnosti od gradnje u blizini i zagađenja zbog prometnica. Pozitivna okolnost za ovaj lokalitet jeste ta što se nalazi u neposrednoj blizini Franjevačkog samostana Humac Ljubuški, a brigu o lokalitetu vodi muzejski arheolog. Nalaze sa Humca je moguće pogledati u zbirci Franjevačkog muzeja, koji je nezaobilazan kada se krene prema logoru. Lokalna zajednica i uposlenici muzeja nastoje logor na Humcu staviti u turističku ponudu zajedno sa vodopadom Kravica, koji je turistima najzanimljiviji. Njihova zamisao je objediniti ulaznicu i cijenu za nekoliko najatraktivnijih lokacija u ovom kraju i time privući što više posjetioca. Pored toga, očišćen od rastinja i

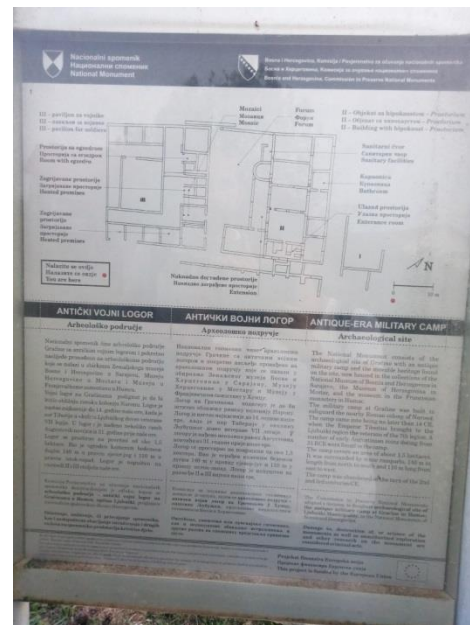
²⁶⁷ Marić, 2015, 79.

²⁶⁸ Dodig, 2007, 143.

²⁶⁹ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1839

održavan, ovaj antički lokalitet ima potencijal da privuče posjetioce i kroz manifestacije koje bi se mogle na tom mjestu održavati. Oni koji trenutno vode brigu o lokalitetu, nastoje vršiti i popularizaciju arheologije kroz poticanje kulturnog turizma.

Logor na Humcu je pozitivan primjer da je moguće adekvatno pristupiti lokalitetu, u smislu njegove zaštite, istraživanja, konzervacije i na kraju prezentacije i popularizacije.

Informativne table ispred lokaliteta

Lokalitet i otkopani i konzervirani dio

Detalji: polukružni dio građevine i segmenti podnice

4.2.4. Rimske terme u Laktašima

Najranija arheološka iskopavanja ukazala su na mogućnost postojanja većeg broja rimskih banja, termi, odnosno toplica u našoj zemlji, te je ustanovljeno da su oko tih banja formirana i naselja. Jedan primjer bila je kolonija *Aque S...* na Ilidži. Drugi primjer koji će biti obrađen u radu je rimski *balneum* u Laktašima. Da je termalni izvor u Laktašima bio eksploatisan još u rimsko doba, govore arheološki nalazi. A. Kellner je 1890. godine opisao stanje na terenu, i na osnovu materijalnih nalaza zaključio da se radilo o rimskoj zgradi, mada nije bio siguran u njenu namjenu.²⁷⁰ Na prostoru Laktaša su 1889. godine na lokalitetu Zidine – Jelića Gaj otkriveni ostaci veće zgrade sa ostacima podnog grijanja. Kasnije je, prema arheološkim i numizmatičkim nalazima utvrđeno da se radilo o naselju manjeg obima koje je bilo vezano za termalno vrelo i njegovu eksploataciju.²⁷¹ Banja i naselje nisu ležali na samoj cesti koja je vodila iz Salone do Banja Luke, već pored nje, ali u njihovoj blizini se nalazila važna stanica *Ad Fines*, gdje su se nalazile vojne posade i poljoprivredne aglomeracije, što upućuje na zaključak da su dobrobiti banje koristili poljoprivredni posjednici, vojni činovnici i ostali stanovnici ovog kraja.²⁷² Terme su imale važnu ulogu u životu rimskih građana

Novija iskopavanja u Laktašima vršena su 2002. godine, a 2008. godine lokalitet je konzerviran i zaštićen.²⁷³ Danas ovaj je lokalitet ograđen i prostor oko njega uređen, čist i

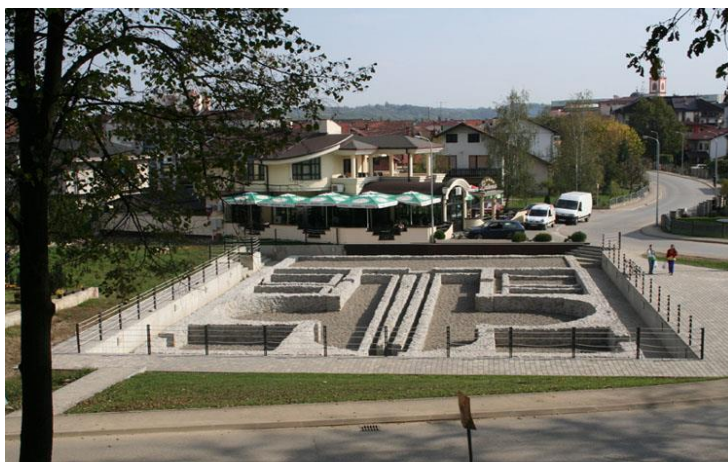
²⁷⁰ Kellner 1890, 62.

²⁷¹ Pašalić 1960, 25.

²⁷² Pašalić 1960, 101.

²⁷³ Analiza stanja turističke ponude opštine Laktaši, 2011. (<http://opstina-laktasi.com/wp-content/uploads/2018/11/.pdf>, (pristupljeno 26.11.2018.))

održavan. Temelji zgrade nalaze se u centru Laktaša, čime su stanovnici i posjetioci dobili muzej na otvorenom. Kako su termalni izvori značajni i danas za turizam u Laktašima, na skoro svakoj internet stranici koja sadrži turističke ponude postoji kratak opis antičkog lokaliteta kako bi se ukazalo na dugu tradiciju i kulturnu baštinu ovog mjesta.

Fotografija preuzeta sa: www.visitbih.ba (26.11.2018.), uređen arheološki lokalitet u
Laktašima

Fotografija preuzeta sa: banjaluka.net (26.11.2018.)

4.2.5. Tvrđava Hercega Stjepana Kosače

Stari grad Ljubuški, odnosno tvrđava Hercega Stjepana Kosače nalazi se na istoku Ljubuškog polja, na vrhu brda Buturovice. Prvi put se spominje 1452. za poznate borbe između hercega Stjepana i njegovih sinova²⁷⁴, knezova Vladislava i Vlatka, nakon čega je poznato da grad osvajaju Osmanlije 1463 godine. Grad se sastoji iz dva dijela. Prvo utvrđenje je nastalo polovinom XV stoljeća, da bi za vrijeme osmanske uprave bilo opasano zidinama sa svih strana. Unutar zidova se vide krajnji ostaci raznih građevina: stražarnica, ambara, pekare, barutane, a konstatovane su i 4 čatrnje, od kojih se danas mogu na terenu da raspoznaju tri.²⁷⁵ Srednjevijekovni grad se sastoji od kule Herceguše i obora ispred kule. Zidovi kojima je kula opasana bili su visoki i do 10 metara i osigurani puškarnicama, kojih danas više nema. Sa južne strane kule je obor dimenzija 20x10,15 m. Ulaz (širine 1,3 m) u obor je na južnom zidu koji je djelimično srušen. Podužni zidovi obora su debeli od 1,6 do 2 m, a na pojedinim mjestima sačuvali su se od 6 do 10 m sa spoljne i 3-4 m sa unutarnje strane.²⁷⁶ Osmanski dio grada, koji se sastoji iz više cjelina, izgrađen je oko srednjevijekovnog utvrđenja, koje postaje jezgra grada. Grad se spominje u zakladnici Nesuhage Vučjakovića, napisanoj u februaru 1565. godine, gdje se navodi da je u gradu bio *ambar, čatrnja i dvije tamnice, a pred gradom dizdareva kula*²⁷⁷

Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, donesenom 11. oktobra 2003. godine, Graditeljska cjelina - Stari grad Ljubuški u Ljubuškom proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Hrvatski arheolog Radoslav Dodig, na Hercegovačkom arheološkom portalu, u članku „Gradina na Buturovici iznad Ljubuškoga” iz 2014. godine, navodi da je gradina djelomice devastirana gradnjom mobilne bazne postaje BH Telecoma te da do nje vodi brdska staza koja je probijena sa sjeverne strane bagerom.²⁷⁸

Lokalne vlasti u Ljubuškom 2018. godine su pokrenule inicijativu za projekt koji se sastoji od plana konzervacije, restauracije, rekonstrukcije i arheoloških istraživanja na lokalitetu Stari grad Ljubuški.

²⁷⁴ Kreševljaković, Kapidžić 1954, 13.

²⁷⁵ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1844 (pristupljeno 14.05.2019)

²⁷⁶ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1844 (pristupljeno 14.05.2019)

²⁷⁷ Kreševljaković, Kapidžić 1954, 13.

²⁷⁸ <https://arheohercegovina.com/2014/01/09/gradina-na-buturovici-iznad-ljubuskoga/> (pristupljeno 14.05.2019)

Pogled na tvrđavu i prilaz; ulazna vrata i restaurirani dio tvrđave

Ostaci zidina tvrđave i put oko njih koji vodi do centralnog dijela građevine; zidine

4.2.6. Stari grad Srebrenik

Stari grad Srebrenik se nalazi na sjeveroistočnim obroncima planine Majevice, na gotovo nepristupačnoj stijeni iznad rijeke Tinje u selu Gornji Srebrenik koje je oko 5 km udaljeno od Srebrenika.²⁷⁹

Ispod najpristupačnijeg dijela grada napravljen je dubok prokop, tako da se na lokalitet može doći samo preko mosta. Stari grad Srebrenik ima obilježja strateškog objekta, a njegova vjerovatna prvobitna funkcija je bila rezidencijalna, a pored toga je bio i stražarnica u sistemu utvrđenog limesa između Panonije i Bosne.²⁸⁰ Srebrenik je u srednjem vijeku pripadao župi Usori, a njegov najstariji spomen datira iz vremena prve polovine 14. stoljeća. Tvrđava u srebreniku je u prošlosti stradala više puta; prvi put je pala u ruke Mađara 1393. godine za vrijeme vojnog pohoda kralja Sigismunda, te je unatoč protunapadu vojske kralja Tvrtka II ostala okupirana.²⁸¹ 1426. godine su Turci prodrli u župu Usoru te došli pod grad Srebrenik, a 1430. godine se u gradu i dalje nalazi mađarska posada. Grad Srebrenik je najviše pretrpio 1520. godine u mađarsko-turskim sukobima a nakon toga gubi na značaju zbog premještanja žarišta sukoba.²⁸² Između 1701. i 1730. godine, formirana je gradačačka kapetanija u čiji sastav je ušao i Srebrenik čija je funkcija u tom periodu nepoznata. Prvi spomen popravki na Srebreniku datira iz 1756. godine, a zatim iz 1777. godine, kada su vršene manje popravke. Od ostalih podataka poznato je samo da se 1804. godine posada sastojala od nekih 20 momaka, i da je 1833. godine u gradu bilo 7 topova.²⁸³

Autor Đ. Basler navodi u svom radu iz pedesetih godina da je malo toga ostalo očuvano i vidljivo, a što datira iz perioda srednjega vijeka, te da je ono što je vidljivo uglavnom iz osmanskog perioda.²⁸⁴ Danas su ostali vidljivi bedemi grada debeli oko 1,5 m sa svim kulama koji su zajedno imali obrambenu funkciju. Unutar bedema se nalazi tzv. stambena zgrada koja je vjerovatno bila centralni dio srednjovjekovnog grada a u osmanskom periodu je vjerovatno služila za smještaj posade.²⁸⁵

²⁷⁹ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2508 (pristupljeno 08.08.2020.)

²⁸⁰ Basler 1957, 119.

²⁸¹ Basler 1957, 120.

²⁸² Basler 1957, 120.

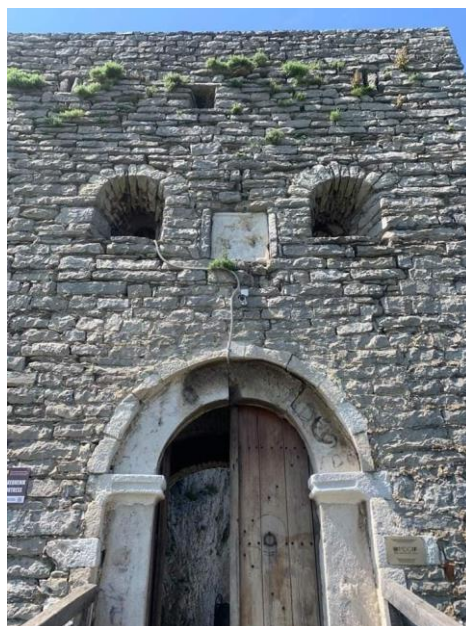
²⁸³ Basler 1957, 120.

²⁸⁴ Basler 1957, 120.

²⁸⁵ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2508 (pristupljeno 08.08.2020.)

Pripremni radovi na konzervaciji poduzeti 1954. godine, a u sklopu tih radova sagrađen je podzid između kula, te su uz to, radi olakšane komunikacije, izgrađene stepenice od sporednog ulaza do jedne od kula, a godinu dana nakon toga, izvršena je konzervacija stambene zgrade na Starom gradu Srebreniku.²⁸⁶ Od 1975. do 1978. godine izvršena je konzervacija svih objekata na Starom gradu i sagrađen novi most za prilaz gradu koji je do 2000. godine postao ruševan, a 2003. godine sagrađen je sadašnji most na prilazu Starom gradu Srebreniku. Navedene intervencije izvršili su stručnjaci iz Republičkog zavoda za zaštitu kulturnog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine u Sarajevu, a Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika ga je 2004. godine proglasilo nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.²⁸⁷ Tvrđava u Srebreniku je solidno očuvana, te se obave neke manje intervencije, poput postavljanja info tabli, čišćenja rastinja i pristupa tvrđavi.

Tvrđava u Srebreniku, kapija i informativna tabla; fotografije ustupila H. Saletović

²⁸⁶ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3799 (pristupljeno 10.08.2020.)
²⁸⁷ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3799 (pristupljeno 10.08.2020.)

4.2.7. Stari Grad Ostrožac kod Cazina

Stari grad Ostrožac je smješten na lijevoj obali rijeke Une, pored ceste Bihać – Cazin. Prvi put se spominje 1286. godine kao grad knezova Blagajskih, dok ga godine 1577. zauzimaju Osmanlije, a do tada (tačnije od 1578. do 1592. godine je na tom mjestu bilo sijelo ostrožačkog sandžaka).²⁸⁸ Autor H. Kreševljaković navodi da je stari grad Ostrožac bio dobro očuvan zbog restauracije koja je izvršena između 1900. i 1902. godine, te da sjeverni dio grada datira iz srednjega vijeka, a da su južni oko 1700. godine sagradile Osmanlije.²⁸⁹ Također navodi da se na Ostrošcu 1833. godine nalazilo 28 topova.²⁹⁰

Srednjovjekovna utvrda u Cazinu se sastojala od unutrašnjeg obora trapezoidnog oblika sa tri polukružne, ovalne bedemske kule.²⁹¹ Nakon osmanskog osvajanja ove utvrde, kule bivaju pretvorene u tabije za topove, te je na mjestu stare crkve izgrađena džamija.²⁹²

Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika ga je 2013. godine proglasilo nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.²⁹³ Nacionalni spomenik se sastoji od srednjovjekovne utvrde, utvrde iz Osmanskog perioda, dvorca Lothara von Berksa i zbirke skulptura koja se nalazi u prirodnom okruženju Starog grada.²⁹⁴

Stanje utvrde je danas takvo da su vidljivi dijelovi iz srednjovjekovnog i osmanskog perioda relativno dobro očuvani, neki njeni dijelovi devastirani zbog ratnih razaranja, konkretno središnji dio utvrde, dvorac Lothara von Breksa je također u poprilično lošem stanju zbog čestih izmjena njegovih funkcija, međuspratne konstrukcije, stolarija i kuhinjski dio dvorca su gotovo potpuno uništeni, a dobro su očuvani zidovi objekta i krovna konstrukcija.²⁹⁵ Inače, čitav kompleks je dobro održavan, u smislu vođenja brige o skulpturama unutar njega, o vegetaciji i rastinju, a u odnosu na većinu lokaliteta djeluje kao dvorac iz bajke, posebno zbog očuvanih krovnih konstrukcija.²⁹⁶

²⁸⁸ Kreševljaković 1953, 32.

²⁸⁹ Kreševljaković 1953, 32.

²⁹⁰ Kreševljaković 1953, 32.

²⁹¹ Redžić 2009, 77.

²⁹² Redžić 2009, 77.

²⁹³ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3799 (pristupljeno 10.08.2020.)

²⁹⁴ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3799 (pristupljeno 10.08.2020.)

²⁹⁵ Izjava člana Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika, prema: Radiosarajevo.ba (pristupljeno 10.08.2020.)

²⁹⁶ Videomaterijal: riopricesaputovanja.com (pristupljeno 10.08.2020.)

4.2.8. Stari grad Maglaj u Maglaju

Stari grad Maglaj nalazi se na lokalitetu Gradina, na magmatskoj stijeni koja se strmo ruši ka desnoj obali rijeke Bosne koja se nalazi podno Ozren planine. Maglajski grad se ubraja u veće i jače fortifikacijske objekte u Bosni i Hercegovini, a budući da se oko utvrde ubrzo razvilo i naselje koje je preraslo u centar župe, grad je do današnjih dana u velikoj mjeri očuvan.²⁹⁷ Grad se prvi put spominje 1503. godine, kada je već bio pod osmanskom vlasti, a zabilježeno je i da su 1728. godine popravljene baruthana, pet kula i pet karaula.²⁹⁸ Sredinom 18. stoljeća Maglaj postaje sjedište kapetana, a posadu je imao sve do 1878. godine.²⁹⁹

Srednjovjekovni Maglaj iz 15. stoljeća je imao karakter tvrđave, te je bio sastavljen od predgrađa, predvorja i glavne utvrde koja je bila opasana jakim bedemom; iz dugog i uskog predvorja se kroz kapi kulu ulazi u glavnu utvrdu koju štite dvije kule na krajevima, sjevernu – Dizdarovu koja je mlađa i južnu – Kapetanovu, stariju.³⁰⁰ Sadašnji izgled je stari grad dobio za vrijeme Osmanlija u 18. stoljeću, a tokom svog dugog vijeka od 600 godina, iako je prošao kroz mnoge izmjene, u osnovi je sačuvao srednjovjekovne karakteristike.³⁰¹ Stari grad Maglaj je prema autoru I. Bojanovskom datiran u kraj 14. ili početak 15. stoljeća, a sve na ovoj tvrđavi je bilo podređeno odbrani.³⁰² Maglajski srednjovjekovni grad je okarakterisan kao kasnogotički burg strogo tvrđavskog karaktera bez gotičke slikovitosti, ali monumentaln, zbog položaja na visokoj stijeni i masivnih kubičnih formi.³⁰³

Sa vremenom je maglajski grad propadao i njegova se konstrukcija obrušavala, od krovova do zidova, te je postao opasnost za stanovništvo, pogotovo za mahal, ispod jedne od padina.³⁰⁴ Prve manje popravke vršene su za vrijeme austrougarske uprave, i manji konzervatorski zahvati vršeni su od strane Zavoda za zaštitu spomenika iz Sarajeva 1953. i 1954. godine, a 1962. godine su osigurana sredstva za generalnu sanaciju grada, te je pristupljeno konzervaciji teže oštećenih dijelova, a još tada je u obzir uzeta važnost prezentacije lokaliteta javnosti i njegov turistički potencijal.³⁰⁵ 1962. i 1963. godine izvršena su obimna arheološka istraživanja u cilju dobijanja podataka za konzervatorsko-restauratorske

²⁹⁷ Bojanovski 1965, 61.

²⁹⁸ Kreševljaković 1953, 20.

²⁹⁹ Kreševljaković 1953, 20.

³⁰⁰ Redžić 2009, 146.

³⁰¹ Bojanovski 1965, 62.

³⁰² Bojanovski 1965, 73.

³⁰³ Bojanovski 1965, 73.

³⁰⁴ Bojanovski 1965, 63.

³⁰⁵ Bojanovski 1965, 63.

radove.³⁰⁶ Konzervacija maglajske tvrđave je rađena prema projektima koji su uvažavali autentičnost svake kulturne epohe.³⁰⁷ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je 2005. godine proglasila ovaj lokalitet nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.³⁰⁸ Tvrđava u Maglaju je danas u dobrom stanju, prvenstveno zbog navedenih konzervatorskih zahvata i održavanja.

4.2.9. Stari grad Dubrovnik kod Ilijaša

Stari grad Dubrovnik je sagrađen na strmom, uskom i krševitom izdanku brda Huma, ušća potoka Zenika u rijeku Misoču. Grad se nalazi na prirodno terasastom terenu u teže pristupačnom kraju. Pristup gradu je iz sela Kopošić udaljenog 1 km od lokaliteta, u čijoj se blizini nalazi nekropola kneza Batića.³⁰⁹ Grad je podignut na 882 mnv, a od grada danas nije ostalo mnogo.³¹⁰

Grad je naziv dobio u kasnijim izvorima, a u srednjem vijeku se zvao Dabrovnik ili Dobornik. Podigli su ga feudalni vlastelini ovoga kraja, pretpostavlja se u 14. stoljeću i nalazio se u župi Dubrovnik. U ovom utvrđenom dvorcu su stanovali gospodari ovoga kraja, od kojih je potekao knez Batić pokopan u selu Kopošići koje je četvrt sata hoda udaljen od Dubrovnika. Bosanski Dubrovnik se prvi put spominje 1404. godine u vezi sa trgovinom, a pretpostavlja se da je grad zauzet 1463. godine, kada su zauzeti i grad Bobovac i Visoki.³¹¹ Grad je živio i u osmanskome periodu i 1655. godine je imao svoju posadu, iza čega je ubrzo bio napušten, a 1709. godine je bila napuštena i džamija, a kako više nije bilo posade u gradu, nije bilo ni potrebe da se ona obnavlja.³¹²

Utvrđenje pokazuje više faza gradnje i dogradnje a širenje je išlo od zapada prema istoku. Izgledno je da su prvoj fazi izgrađeni utvrđeni dvor, obrambeni bedem koji se protezao od sjeverozapadnog ugla dvora prema zapadu pa se spuštao prema jugu i samostalna približno kvadratična kula koja je štitila dvor sa istoka.³¹³ U kasnijoj fazi je izgrađen obor sa dvije bedemske kule, u trećoj fazi dograđen manji obor koji se završava oktagonalnom bedemskom kulom prečnika oko 6m, dok su u osmanskome periodu bedemske kule pretvorene u tabije za

³⁰⁶ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2582 (pristupljeno 14.08.2020.)

³⁰⁷ Bojanovski 1965, 84.

³⁰⁸ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2582 (pristupljeno 14.08.2020.)

³⁰⁹ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1845 (pristupljeno 18.08.2020.)

³¹⁰ Filipović 1924, 101.

³¹¹ Kreševljaković 1953, 16.

³¹² Kreševljaković 1953, 16.

³¹³ Redžić 2009, 88.

topove.³¹⁴ Ovaj je bio utvrđeni dvorac koji se širenjem pretvorio u utvrđeni grad dosta pravilnih geometrijskih oblika se dobro prilagodio terenu i nadmorskoj visini, a u njegovoj blizini se nalaze mnoge srednjovjekovne nekropole sa stećcima, među kojima je najpoznatija ona u Kopošićima.³¹⁵

Do novijeg doba, istraživanja, iskopavanja i konzervacije nije bilo na ovom lokalitetu. Stari grad Dubrovnik u općini Ilijaš je 1966. godine stavljen pod zaštitu države i upisan u Registar nepokretnih spomenika kulture. U Prostornom planu Bosne i Hercegovine iz 1980. godine valoriziran je kao spomenik III kategorije.³¹⁶ Zahvaljujući lokalnim entuzijastima, a potom i arheolozima se danas izdvajaju sredstva za iskopavanje i konzervaciju ovog lokaliteta, a prvi važan korak u tome je bio popravak i otvaranje puta do lokaliteta. Značajna arheološka iskopavanja su vršena 2015. godine i urodila su važnim saznanjima i nalazima, a traju do danas.

Dubrovnik i Kopošići kod Ilijaša su jedan od brojnih arheoloških lokaliteta na području sarajevskog kantona, koji se unatoč gradnji i širenju poslije rata ostao bogat arheološkim lokalitetima iz svih vremenskih epoha. Neki od njih imaju velik potencijal da postanu posjećeni, a prethodno konzervirani i osmišljeno prezentovani. Butmir kod Sarajeva, kao jedno od najpoznatijih nalazišta u Bosni i Hercegovini a i u svijetu, zbog novijih istraživanja i zalaganja arheologa ima potencijal da privuče posjetioce. Iz bronzanog doba u okolini Sarajeva poznati su lokaliteti Gradac kod Kotorca, Soukbunar, Zlatište i Debelo brdo. Ostaci iz antičkog Sarajeva su također poznati a otkriveni su kod Velikog Parka, Higijenskog zavoda, kod Tehničke škole, od Skenderije do parka iza Druge gimnazije, ostaci ciglana su otkriveni u današnjoj Ljubljanskoj ulici, a kod Alipašine džamije su pronađeni ostaci keramičke peći sa dobro očuvanim dovodnim i odvodnim kanalima.³¹⁷ Sam centar Sarajeva je prepun lokaliteta iz osmanskog perioda, te je mnogo od njih istraženo, konzervirano, uređeno i prezentovano posjetiocima, a radi se o ostacima džamija, kupatila, medresa, bezistana i slično.

Iako većinu turista i posjetioca vodi znatiželja o tematici rata od 1992. do 1995. godine u Sarajevu, ovaj grad ima i pored toga dosta sadržaja za ponuditi, posebno arheološkog, koji prije toga treba biti adekvatno pripremljen za prezentaciju, a pored toga i infrastrukturno povezan i osmišljen. Do nekih je arheoloških lokaliteta jako teško doći jer nedostaje

³¹⁴ Redžić 2009, 88.

³¹⁵ Redžić 2009, 88.

³¹⁶ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1845 (pristupljeno 18.08.2020.)

³¹⁷ Bibanović 2015, 6.

infrastruktura, ceste i putevi. Konkretno, za Dubrovnik i Kopošiće kod Ilijaša je bilo važno popraviti i osposobiti cestu, kako zbog istraživanja, tako i zbog prezentacije i daljih turističkih aktivnosti. Do nekih navedenih lokaliteta, posebno prahistorijskih je teže doći, pristupiti, te nisu aktivno promovisani, a kada bi se radilo na tome, turizam u Sarajevu i okolini bi imao širi spektar ponude. Neki lokaliteti danas ne postoje i njihovi ostaci nisu vidljivi, ali je artefakte moguće vidjeti u sarajevskim muzejima. Sarajevo kao grad ima beskonačno mnogo za ponuditi posjetiocima, a za uključivanje njegove prošlosti, u vidu arheologije u ponudu je potrebno razviti infrastrukturu i ponudu posjetiocima, te raditi na tome da lokaliteti ponovo ožive.

4.2.10. Džamija Fethija u Bihaću

Fethija džamija nalazi se u donjem dijelu grada Bihaća, u nekadašnjoj Varoši, na trgu. Ova džamija je jedan od rijetkih islamskih molitvenih objekata sagrađen u gotičkom stilu, a još jedna njena specifičnost je ta, da je prvobitno izgrađena kao crkva sv. Ante Padovanskog, a za vrijeme pada Bihaća je pretvorena u carsku džamiju te je dobila ime Fetija/ Fethija.³¹⁸ Današnja Fethija džamija se smatra najstarijom građevinom gotičkog stila na području [Bosne i Hercegovine](#).

Objekt ima pravokutnu osnovu dužine 22,00 i širine 11,50 m. Visina objekta bez krova iznosi 10,50 m, dok je krovna konstrukcija visoka oko 5,00 m; autor M. Vego daje nešto drugačije dimenzije i po njemu je objekt dužine 22,15 m i širine 11,90 m, dok Ć. Truhelka opisuje objekt kao „*crkvu dugu 19,5, široku 9,2 metra sa četiri na bočnim zidnim pilastrima izgrađena gotska ćemera, koji služe kao kostur ostalom svodovlju*“.³¹⁹

M. Vego navodi da je crkva podignuta 1266. godine te da je služila kao gradska crkva pod upravom dominikanaca., dok je prema Mujezinoviću objekt je nastao najvjerojatnije u 14. stoljeću, jer je na ploči koja je stajala u blizini apside bila uklesana 1400. godina. Uz crkvu se, prema istome autoru, nalazio i dominikanski samostan, koji se spominje i ranije, još u 13. stoljeću.³²⁰ Stari zvonik na crkvi je srušen 1863. godine, a na njegovo mjesto je sazidana

³¹⁸ Vego 1954, 255.

³¹⁹ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1335 (pristupljeno 19.08.2020.)

³²⁰ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1335 (pristupljeno 19.08.2020.)

munara, te su se tadašnji klesari trudili da sličnost bude što vrća sa kamenom u crkvi sv. Ante koji je u većem dijelu i očuvan.³²¹

Ovaj objekat je ostao dobro očuvan sve do današnjih dana. Konzervatorski zahvati su vršeni od početka 19. stoljeća u više navrata, a 2000. godine su rađena i arheološka istraživanja radi utvrđivanja tačnih dimenzija objekta, te nisu potvrdila pretpostavku o postojanju dominikanskog samostana.³²² Ovaj lokalitet je 2003. godine proglašen nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.³²³

Danas se u džamiji obavljaju vjerski obredi, a zbog svoje specifičnosti privlači i turiste koji dođu u bihaćki kraj.

4.2.11. Tešanj

Općina Tešanj nalazi se na razmeđu srednje i sjeveroistočne Bosne i Hercegovine, a graniči s općinama Teslić, Doboj, Doboj Jug, Usora i Maglaj. Tešanj leži na rječici Tešanjki, desnoj pritoci Usore. Stari grad je sagrađen u njegovom središtu, na jednom strmom i stjenovitom brijegu.³²⁴

Stari grad Tešanj je ležao na velikoj bojnoj liniji od Livna do Zvornika na kojoj su se u Bosni odmjeravale snage mađarske i osmanske vojske pred kraj srednjeg vijeka, no kako grad nije podignut ni na jednoj većoj saobraćajnici vojske, u sukobima je imao sporednu ulogu.³²⁵ Grad je sagrađen u Usorskoj banovini na strmom brežuljku u središtu današnjeg istoimenog grada.

Grad se sastoji iz dva dijela, gornjeg srednjovjekovnog i donjeg, osmanskog.³²⁶ Gornji dio grada je nastao u srednjem vijeku, a donji za vrijeme osmanskog perioda.³²⁷ Pretpostavlja se da je nastao u drugoj polovini 14. stoljeća.³²⁸ Ne zna se ko je osnovao grad, ali budući da su na tom mjestu pronađeni fragmenti prahistorijske i rimske keramike, za pretpostaviti je da su stanovnici u tim periodima ovu lokaciju koristili kao svoja utvrđena skloništa.³²⁹ Tešanj se prvi put spominje 1461. godine u jednoj ne baš pouzdanoj povelji, Osmanlije su ga privremeno zauzele 1512. godine, posadom je zapovijedao dizdar, a od 18. stoljeća Tešanj

³²¹ Vego 1954, 256.

³²² http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1342 (pristupljeno 20.08.2020.)

³²³ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1342 (pristupljeno 20.08.2020.)

³²⁴ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1342 (pristupljeno 20.08.2020.)

³²⁵ Mazalić 1953, 289.

³²⁶ Redžić 2009, 196.

³²⁷ Kreševljaković 1953, 21.

³²⁸ Redžić 2009, 195.

³²⁹ Mazalić 1953, 289.

biva sjedište kapetana.³³⁰ U jednom opisu se navodi da je u gradu bilo 15 velikih topova, a da je na tom jestu 1833. Godine bio 31 top.³³¹ Nakon što Osmanlije definitivno zauzmu grad 1520. godine izvršavaju renoviranje i utvrđuju ga prema u to vrijeme najnovijim principima ratne tehnike, a tu fizionomiju je grad sačuvao do danas.³³²

O gradnji i dogradnjama postoje različita mišljenja, Đ. Mazalić smatra da da u gradu nije bilo pregradnji u 15. i 16. stoljeću, kada je Tešanj bio u vlasti Ugraske.³³³ Drugo mišljenje ima H. Redžić, koji smatra da je prvobitno uređenje Tešnja opasavao nepravilni kružni obor koji je imao bunar i lučni bedem u čijem središtu je bila branič-kula u svom tlocrtu dvanaestougona, dok se zapadnom uglu nalazila sedmougona kula, a između nje i branič kule bila je četvrtasta bedemska kula.³³⁴ Smatra da se najstarija kapija nalazila u jugoistočnom bedemu, da joj ne pripada slobodnostojeća sedmougona kula, te da se u slijedećoj fazi utvrda širila prema sjeveroistoku najviše, kada je jedan bedem povezao tri navedene kule stvarajući predvorje glavne utvrde.³³⁵ Ispred tog predvorja je novi bedem zatvorio novi obor i stvorio predvorje glave utvrde na čijem je vrhu podignuta petougona kapi-kula.³³⁶ Pored toga smatra da su Osmanlije tek krajem 17. Stoljeća ugroženi od strane austrijske vojske izvršili rekonstrukciju i dogradnju Tešnja. Kapi- kulu su pregradili i pretvorili u dizdarevu rezidenciju, a ispred nje su izgradili labirint tunela, kapija i podzemnih zasvođenih prostorija.³³⁷

Konzervatorski zahvati na ovom lokalitetu su vršeni u nekoliko navrata od pedesetih do sedamdesetih godina, a od 1976. do 1990. godine su uz konzervatorske radove vršena i arheološka iskopavanja. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika ga je proglasila nacionalnim spomenikom 2003. godine.³³⁸

Stari grad u Tešnju je danas u dobrom stanju, dok se muzej u Tešnju brine o prezentaciji lokaliteta, organizuje izložbe te čuva arheološke predmete prikupljene u Tešnju i njegovoj okolini.³³⁹

³³⁰ Kreševljaković 1953, 21.

³³¹ Kreševljaković 1953, 21.

³³² Mazalić 1953, 290.

³³³ Mazalić 1953, 293.

³³⁴ Redžić 2009, 197.

³³⁵ Redžić 2009, 197.

³³⁶ Redžić 2009, 197.

³³⁷ Redžić 2009, 198.

³³⁸ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1342 (pristupljeno 20.08.2020.)

³³⁹ muzejtesanj.org. (pristupljeno 20.08.2020.)

4.3. Zanemareni i zapušteni lokaliteti

4.3.1. Ilidža – *Aque S*

Najznačajnije nalazište iz antičkog perioda u Sarajevskom polju nalazi se na Ilidži. Istraživanja iz 1892. i 1893. godine otkrila su postojanje građevina i spomenika iz rimskog perioda, i to u blizini termalnog vrela.³⁴⁰ Pretpostavlja se da je u predrimskom periodu na mjestu pored termalnog izvora postojalo jedno manje banjsko lječilište koje se dolaskom Rimljana, ubrzano razvija i relativno brzo dobiva status upravnog - političkog centra Sarajevskog polja i njegove okoline. Oko njega se formira urbano rimsko naselje, čiji počeci datiraju u 1. vijek nove ere, dok se ostali dijelovi razvijaju u 2. i 3. vijeku.³⁴¹ Naselje je smješteno na raskrsnici trgovačkih puteva, što je ubrzalo njegov razvoj u značajan urbani i banjski centar. Arheološka istraživanja pokazala su bogate ostatke arhitekture, epigrafskih nalaza kao i nalaze manjih, sitnih predmeta koji su dali preciznije podatke o ovom lokalitetu. Među značajnijim nalazima su dva epigrafska spomenika, koji nam daju podatke o naselju. Jedan od njih je žrtvena ara, posvećena Apolonu Tadenu (bogu lječilištva), koju je podigao rob po imenu *Charmidis*.³⁴² Natpis otkriva da je ovo naselje imao status kolonije, a o kakvom se božanstvu radi, nije tačno određeno; u jednom slučaju postoji pretpostavka da se radi o domaćem, a u drugom da se radi o trakijskom božanstvu.³⁴³ Drugi spomenik značajan je zbog toga što njegov natpis sadrži ime ovog grada, *Aque S...*,³⁴⁴ s tim da se radi o kasnijem periodu kada naselje ima status *res publicae*, a to je period kada je razvoj naselja i banje bio na vrhuncu.³⁴⁵ Navodi se i da su *Aque S* bile luksuzno ljetovalište rimskih građana, a da su se dobrobiti banje koristile u određeno doba godine, a kada je broj posjetioca bio manji vršile su se opravke na zgradama i instalacijama.³⁴⁶ Pored kompleksa banje, na lokalitetu je otkriven i kompleks od pet vila, čiji su podovi ukrašeni mozaicima.³⁴⁷ Zapadno od njih otkrivena je i velika urbana vila, koja se nalazila na čvorištu riječnih tokova i termalnih izvora.³⁴⁸

³⁴⁰ Pašalić 1960, 68.

³⁴¹ Bojanovski 1988, 144.

³⁴² CIL III, 13858,=ILS 4879= ILJug 0092=TM 184316= EDCS 31300277

³⁴³ Imamović, 1977, 212.

³⁴⁴ AE 1937, 0248=ILJug 1578

³⁴⁵ Bojanovski 1988, 146.

³⁴⁶ Basler 1959, 167.

³⁴⁷ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2498 (pristupljeno 4.11.2018.)

³⁴⁸ Busuladžić 2011, 52.

Arheološka istraživanja su pokazala da je objekat prvo imao funkciju lječilišta sa rekreativnim centrom, na što je nadograđen i gostinjski dio.³⁴⁹

O antičkoj Ilidži nema tragova u pisanim izvorima, pa je arheologija jedini način da se nešto o njoj sazna.³⁵⁰ Prema materijalnim ostacima može se zaključiti da je ovaj lokalitet bio naseljen od 1. do 4. vijeka, a da je svoj vrhunac doživio u 3. i 4. vijeku.³⁵¹ Građevinski ostaci i predmeti pronađeni na lokalitetu govore o obimu i važnosti ovog kompleksa.

Ovaj arheološki lokalitet je 2004. godine od strane Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika proglašen nacionalnim spomenikom, a od strane ove institucije iste godine je obavljen uvid u stanje lokaliteta. Temelji zgrada su očuvani, ali su zarasli u rastinje, dok neke dijelove nije moguće sagledati. Jedan nedovoljno istražen dio lokaliteta je skoro devastiran nasipanjem šljunka i zemlje prilikom gradnje puta.³⁵²

Stanje je danas takvo da je lokalitet i dalje zapušten. Temelji su vidljivi ali zarasli, a ono što je pozitivno u tome jeste da su na taj način „prirodno konzervirani“ i na taj način zaštićeni od eventualnog vandalizma. Ponegdje su vidljivi i ostaci mozaika, na vrlo malim površinama, ali su i oni „zaštićeni“ na taj način. Da se ne vodi adekvatna briga o lokalitetu, kako od nadležnih institucija, tako i od ljudi, pokazuju i količine smeća koje se nalaze na lokalitetu.

No, postoje i pozitivna dešavanja na ovom lokalitetu. Mladi arheolozi iz arheološkog udruženja „Panteon“ su 2015. i 2017. organizovali festival pod nazivom „Antički dani Ilidže“ koji je bio edukativno zabavnog karaktera. Time su uspjeli privući posjetioce i bio je to jedan korak naprijed za popularizaciju arheologije. Brigu za lokalitet je pokazala i nevladina organizacija „Spajalica“ koja je u okviru akcije „Let's do it“ sa 200 volontera čistila Ilidžu od smeća, pa je i ovaj lokalitet bio očišćen.³⁵³

³⁴⁹ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2498 (pristupljeno 4.11.2018.)

³⁵⁰ Bojanovski 1988, 145.

³⁵¹ Pašalić 1960, 69.

³⁵² http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2498 (pristupljeno 4.11.2018.)

³⁵³ <https://www.faktor.ba/vijest/volonteri-cistili-ilidzu-od-smeca-/3211> (pristupljeno 4.11.2018.)

Ostaci temelja građevine i dio mozaika prekrivenog travom

4.3.2. Badanj

Arheološki lokaliteti koji se vezuju za epohu najstarijeg kamenog doba – paleolitika u Bosni i Hercegovini su brojni, a među najznačajnijim lokalitetima iz ovog perioda koji je istraživan od strane domaćih i stranih naučnika je pripećak Badanj kod Stoca. Ono što čini ovo nalazište specifičnim, pored brojnog pronađenog pokretnog arheološkog materijala jeste gravura na stijeni, za koju je pretpostavljeno da je načinio paleolitički čovjek, te da predstavlja prikaz konja.

Lokalitet Badanj se nalazi kod sela Borojevići kod Stoca, u kanjonu rijeke Bregave. Smješten je oko 7 km nizvodno od Stoca, a nalazi se 45 metara iznad doline.³⁵⁴ Prostor na

³⁵⁴ Basler 1974, 7.

kojem se nalazi pripećak, a i druge pećine je jedva prohodan, a najmlađi tragovi civilizacije na tom prostoru su ceste iz rimskog doba.³⁵⁵ U dolini rijeke Bregave je smješteno nekoliko paleolitičkih lokaliteta, od kojih su najpoznatiji Drenovačka pećina, Crvena pećina, Žagrica, Vukova i Grkova pećina.³⁵⁶

Prvi tragovi paleolitske umjetnosti na području Bosne i Hercegovine su uočeni 1976. godine na lokalitetu Badanj, a iscrpne opise dao je u nekoliko radova Đuro Basler.³⁵⁷ Nekoliko godina kasnije, 1986. i 1987. godine pripećak je iskopavan kao zajednički projekat Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine i Univerziteta u Michiganu - Muzeja antropologije, gdje su voditelji projekta bili Zilka Kujundžić i Robert Whallon.³⁵⁸ Đ. Basler, koji je istraživao i proučavao lokalitet Badanj opisuje gravuru kao dijelom oštećen crtež urezan u koso položenu površinu velikog bloka kamena, koji se prije ucrtavanja slike odlomio sa masiva pećine, stacioniran na jugozapadnom dijelu stijene, a predstavlja figuru konja gledanu sa desnog boka. Sačuvana je samo stražnja polovina tijela, sa bedrima tipičnim za konja, te dijelom trupa, dok je ostatak crteža vjerovatno uništen još u paleolitsko doba. Površina kamena je uglačana, dubina ureza je različita, najveća je oko 5 mm.³⁵⁹

Prostornim planom Bosne i Hercegovine do 2002. godine arheološko područje Badanj je evidentirano, valorizirano kao spomenik I kategorije od nacionalnog značaja.³⁶⁰ Po fotografijama gravure, može se zaključiti da je dobila mnoga oštećenja zadnjih godina. Gravura nije adekvatno zaštićena, kao ni sam lokalitet, a neodržavanje i nemar dovodi do ubrzanog propadanaja, posebno gravure budući da je izložena atmosferalijama. Autorica rada nije bila u mogućnosti otići na sam lokalitet i utvrditi pristupačnost lokalitetu i njegovo trenutno stanje. Najnovije vijesti sa lokaliteta su da je Badanj nakon skoro 30 godina međunarodni tim stručnjaka počeo ponovo iskopavati. Voditelji projekta su sa sveučilišta u Southamptonu i Sveučilišta u Zagrebu, a partner iz Bosne i Hercegovine je udruga Radimlja Stolec.³⁶¹ Ovo istraživanje može imati dobrobiti za pripećak, u smislu buđenja ponovnog interesa naučne i šire javnosti za ovaj lokalitet, ulaganja u adekvatnu zaštitu kritičnih dijelova te njegovu prezentaciju na različite načine (putem posjeta, predavanja, putujućih izložbi itd.). Pored toga, blizina grada Stoca koji ima mnoštvo kulturno-historijskih i arhitektonskih

³⁵⁵ Basler 1978, 31.

³⁵⁶ Basler 1978,31.

³⁵⁷ Kujundžić 1989, 21, 22.

³⁵⁸ Whallon 1989, 7.

³⁵⁹ Basler 1974, 7.

³⁶⁰ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=600 (pristupljeno 05.04.2019.)

³⁶¹ <https://hms.ba/stolec-nakon-30-godina-ponovno-se-istrazuje-pecina-badanj/> (pristupljeno 05.04.2019.)

vrijednosti (Daorson sa kikopskim zidovima, srednjovjekovna nekropola stećaka Radimlja, tvrđava u Stocu i druge) ima potencijal da privuče pozornost i na pripećak Badanj. Priča koju ima ovaj pripećak o kojoj svjedoče gravura, mnoštvo kamenih i koštanih alatki i nakita, pored vrijednosti krajolika nude brojne neslućene turističke mogućnosti ovog lokaliteta.³⁶²

Gravura u stijeni, Badanj, fotografiju ustupila: A. Kurtović

4.3.3. Kreševo

Kreševo se nalazi u Srednjoj bosanskoj regiji, u zapadnom dijelu sarajevsko-zeničke zavale, na istočnim ograncima planinskog masiva Vranice, udaljeno 12 km od Kiseljaka, a od Sarajeva 44 km. Ostaci srednjovjekovnog grada Kreševa nalaze se zapadno od današnjeg Kreševa i djelomice su očuvani u vidu ruševina.³⁶³ Srednjovjekova utvrda na lokaciji Bedem nalazi se na vrhu 140 m visokog brda na sastavu potoka Jasenovca i Kojsinske rijeke, a brdo se nalazi na zapadnom kraju uske doline rijeke Kreševke u kojoj je nastalo

³⁶² Mulaomerović 2012, 49.

³⁶³ Redžić 2009, 136.

naselje Kreševo, kasnosrednjovjekovno naselje Potkreševo, i stisnuto je između uskih dolina i vodenih tokova.³⁶⁴

Kreševo je bio prostran srednjovjekovni grad i njegova utvrda je imala oblik nepravilnog izlomljenog trokuta postavljenog na zaravni brežuljka u pravcu istok-zapad, a danas su vidljive njene tri kule sa istočne, jugozapadne i sjeverozapadne strane.³⁶⁵ Spominje se u dubrovačkim izvorima 1371. godine, potom 1434., pa 1442. i 1444. godine, dok ga 1463. godine zauzimaju Osmanlije.³⁶⁶

Veći dio grada je razoren, a očuvani dijelovi nisu u dobrom stanju, prvenstveno zbog načina zidanja i korištenog materijala, a pored građevine na vrhu bedema vide se i ostaci srednjovjekovne arhitekture na jugoistočnim padinama koji mogu predstavljati ostatke naselja koje je bilo pod zaštitom grada.³⁶⁷ Rekognosciranja terena u prošlom stoljeću otkrila su da je niz strme strane brijega moguće uočiti dosta životinjskih kostiju i keramičkih fragmenata, do čega dolazi uslijed kišnih perioda koje ispiru zemlju.³⁶⁸

Odlukom Povjerenstva za zaštitu nacionalnih spomenika, stari grad u Kreševu proglašen je 2004. godine nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.³⁶⁹ Na lokalitetu u Kreševu nisu vršeni istraživački i konzervatorski radovi, a danas je lokalitet u većoj mjeri razoren; na lokalitetu su primjetna uzvišenja nastala gomilanjem i osipanjem bedema, a od kula ostali su samo zidovi u visini od 2m, ostaci arhitekture su uglavnom prekriveni humusom, osim na mjestima gdje su vidljivi iznad zemlje na metar i dva a na jednom mjestu 8m.³⁷⁰

³⁶⁴ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2499 (pristupljeno 14.08.2020.)

³⁶⁵ Redžić 2009, 136.

³⁶⁶ Redžić 2009, 136.

³⁶⁷ Basler 1954, 303.

³⁶⁸ Basler 1954, 303.

³⁶⁹ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2499 (pristupljeno 14.08.2020.)

³⁷⁰ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2499 (pristupljeno 14.08.2020.)

5. Osvrt na srednjovjekovne utvrde u Bosni i Hercegovini i njihov turistički potencijal

Utvrđeni gradovi u Bosni i Hercegovini nastali su od 12. do 15. stoljeća, do pada bosanske države pod osmansku vlast kada su dobile drugačiju namjenu, odnosno postale stražarnice.³⁷¹ U Bosanskoj državi ti su gradovi pripadali feudalcima ili vladaru, neki od njih su služili kao rezidencije vladara (Bobovac, Kraljeva Sutjeska, Visoki), dok ih je većina nastala u svrhu odbrane nezavisnosti bosanske države.³⁷² Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini se prema geografskom položaju podijeliti u šest grupa: gradovi u Cazinskoj krajini, gradovi uz Unu, gradovi uz rijeku Sanu, gradovi uz rijeku Vrbas, gradovi uz rijeku Bosnu i gradovi uz rijeku Drinu.³⁷³ Smješteni su uglavnom na teže pristupačnim terenima na uzvisinama i na položajima koji dominiraju okolinom, a u njihovoj su se blizini nalazila podgrađa koja su bila značajna za privredni razvoj države i iz kojih su se razvijale varoši gdje je stanovalo gradski stalež.³⁷⁴ U literaturi se navodi podatak da je u Bosni i Hercegovini tokom srednjeg vijeka bilo podignuto oko 300 utvrđenih gradova.³⁷⁵

U Bosni i Hercegovini je mnogo utvrđenih gradova iz srednjovjekovnog perioda dobro očuvano. Na značajnijim utvrdama sa vidljivim ostacima arhitekture su uglavnom vršena arheološka iskopavanja i konzervatorski zahvati, te nisu prepušteni zubu vremena već o njima brigu vode lokalne vlasti i kulturne institucije, neki od njih su vrlo lijepo prezentovani, a osmišljenim kulturnim i edukativno zabavnim sadržajem privlače velik broj domaćih i stranih posjetioca.

Ipak, sa druge strane, velik broj vrijednih arheoloških lokaliteta ovog tipa u Bosni i Hercegovini je zapušten. Radi se o lokalitetima koji su zanemareni zbog nedostatka infrastrukture, nedostatka brige lokalne ali i šire zajednice, manjka inicijative za istraživanjem i konzervacijom, te nedovoljnog sagledavanja pozitivnih posljedica osposobljavanja i uređivanja tih lokaliteta kao turističkih destinacija. U prevazilaženju navedenih slabosti bit će potrebno uključivanje arheološke struke kako bi se na kvalitetan i sistematski način došlo do njihove zaštite i promocije, kako bi se upotpunila turistička ponuda, te kako bi postali dijelom turističkog sadržaja Bosne i Hercegovine. Uvezivanje već uređenih lokaliteta iz srednjovjekovnog perioda i zapuštenih koje je potrebno osposobiti bi omogućilo

³⁷¹ Redžić 2009, 15.

³⁷² Redžić 2009, 9.

³⁷³ Redžić 2009, 14.

³⁷⁴ Redžić 2009, 15.

³⁷⁵ Anđelić 1988, 82.

osmišljavanje i stvaranje turističkih ruta/tura koje bi bile bazirane na bogatom kulturnom nasljeđu srednjovjekovnog perioda. Ovakav pristup, ukoliko bi bio i adekvatno promovisan bi stvorio potencijal za širenje turističke ponude i za dalji razvoj i rast turizma u Bosni i Hercegovini.

6. Fenomen Visokog, refleksija na turizam

Zadivljujuće i začuđujuće da ljudi koji dolaze iz raznih krajeva svijeta često postavljaju pitanja vezana za Visoko i „piramide“ u Visokom. Rijetko, ili gotovo da nije bilo pitanja vezano za najpoznatija nalazišta u Bosni i Hercegovini, za Butmir i Glasinac, čak ni od ljudi koji žive na prostoru Bosne i Hercegovine, koja su zahvaljujući prošlim generacijama arheologa postala poznata i u svijetu. To govori o jednoj stvari - da popularizacija arheologije do sada nije bila u fokusu njene struke, te da je to jedno novo polje na kojem se treba uključiti veći broj stručnjaka. Šira javnost nema mnogo znanja o arheologiji, ustvari javnost ima predstavu o arheologiji koju dobija preko medija kada arheolozi otkriju nešto važno. Inače, javnost nije dovoljno svjesna šta arheologija zaista jeste, stoga nije začuđujuće što o fenomenu Visokog ima pozitivno mišljenje.

U oktobru, 2005. godine je poduzetnik S. Osmanagić prvi put javno objavio „otkriće“ jedne od najvećih svjetskih piramida i piramidalnog kompleksa, koji se nalaze u Visokom, 40 km udaljeno od Sarajeva i koji sadrži pet piramida, tri glavne piramide, podzemne tunele i strukture.³⁷⁶ Semir Osmanagić je bosansko-američki biznismen koji je karijeru izgradio u sektoru proizvodnje metala, te je, nakon što je posjetio Visoko i po zvaničnoj priči doživio ukazanje piramide, izjavio da su brda koja se nalaze u Visokom ustvari piramide koje su izgradile napredne civilizacije.³⁷⁷ Njegov interes za arheologiju je velik, posebice za arheologiju Maja, o kojoj je napisao knjigu i doktorsku disertaciju, i u svojim radovima je podržavao ideje o vanzemaljskom porijeklu Maja.³⁷⁸ Osmanagićeve tvrdnje su bile da brdo Visočica koje ima piramidalni oblik nije prirodna formacija, već da je djelo ljudskih ruku, te da je to brdo zapravo zakopana piramida.³⁷⁹ Brdo Visočica je dobilo ime Bosanska Piramida Sunca, po astečkoj piramidi sunca u Teotihuakanu u Meksiku, dok su još dva brda sličnog oblika i orijentacije dobila ime Piramida Mjeseca i Piramida Zmaja.³⁸⁰ S. Osmanagić tvrdi da je čitav postojeći kompleks drevan a pretpostavljeni datumi izgradnje piramida su kroz godine postajali sve stariji; u početku je iznio tvrdnje o starosti od 12.000 godina, 2013. godine se starost povećala na 29.000 ± 400 godina, da bi 2018. godine njihova starost porasla na 32.000 godina³⁸¹. Nakon uspješne medijske kampanje upoznavanja javnosti sa Bosanskim piramidama, 2005. godine, poduzeo je još tri koraka kako bi promovisao svoj projekat; izdao

³⁷⁶ Pruitt 2009, 56.

³⁷⁷ Pruitt 2007, 17.

³⁷⁸ Hammer, Swartz 2020, 106.

³⁷⁹ Bohannon 2006, Kampschror 2006, Woodard 2009, Osmanagić 2005; prema Uosukanien 2013, 5.

³⁸⁰ Kampschror 2006, Woodard 2009, Osmanagić 2005; prema Uosukanien 2013, 5.

³⁸¹ Hammer, Swartz 2020, 96.

je knjigu pod nazivom „Bosanska piramida Sunca, Otkriće prve Europske Piramide“, pokrenuo je neprofitnu fondaciju „Fondacija Arheološki Park: Bosanska Piramida Sunca“, te osigurao dozvole za iskopavanje od vlasti i započeo manja iskopavanja.³⁸² Fondacija je do 2009. godine brojala od 35 do 80 uposlenika i stotine volontera koji se smjenjuju, a u njegov tim su uključeni raznoliki profili ljudi i profesije, od lokalnih entuzijasta do profesora Egiptologije.³⁸³

Geolozi koji su posjetili lokalitet u Visokom su izjavili da je čitav kompleks jedna geološka formacija, koja liči na druge brojne formacije u Bosni sličnog oblika, te su obrazložili da se radi o dobro poznatim geološkim procesima poput sedimentacije, erozije i tektonskih aktivnostima, koje su, po geolozima stvorile ovaj kompleks i materijal za koji S. Osmanagić tvrdi da je iznimno trajan i otporan beton koji je izrađen od strane drevnih civilizacija.³⁸⁴ Na sličan način je nauka odbacila tvrdnje i o kompleksu tunela koji se nalaze ispod brda, koji po Osmanagiću datira iz istog vremena kao i piramide, te objasnila da se najverovatnije radi o dijelovima srednjovjekovnih rudnika, a uz to upozorila da je provođenje iskopavanja rizično radi gubitka pravog arheološkog i paleontološkog materijala.³⁸⁵ Regija srednje Bosne, i prostor oko Visokog su od velikog arheološkog značaja; arheološki nalazi su prisutni od doba neolita pa sve do srednjeg vijeka i osmanskog perioda, a poznato je i da je na brdu Visočica postojao srednjovjekovni grad Visoki.³⁸⁶ To je bio kraljevski grad u kojem su često boravili bosanski vladari, a imao je i svoje podgrađe koje se zvalo Podvisoki a 1626. godine se spominje kao napušten grad.³⁸⁷ Geodetski snimak pokazuje da se radi o oboru nepravilne izdužene elipse položene u pravcu sjever-jug, dužine oko 80 m širine oko 18m, sa dvije kule pravilnog tlocrta na istočnoj i zapadnoj strani.³⁸⁸ Nije mnogo sačuvano od srednjovjekovnog grada, očuvan je najniži dio kule koji je predstavljao zasvođenu tamnicu bez prozora.³⁸⁹ Grad je pored podgrađa imao i svoj trg i carinu koja je bila jedna od najvažnijih u Bosni, a brojni ostaci nekropola govore o velikoj naseljenosti ovoga kraja u srednjem vijeku.³⁹⁰ 1976. godine stručnjaci Zemaljskog muzeja i Zavičajnog muzeja iz Visokog, obavili

³⁸² Uosukanien 2013, 5.

³⁸³ Pruitt 2009, 56.

³⁸⁴ Hammer, Swatrz 2020, 96-97.

³⁸⁵ Hammer, Swatrz 2020, 97.

³⁸⁶ Pruitt 2007, 16.

³⁸⁷ Kreševljaković 1953, 16.

³⁸⁸ Redžić 2009, 215.

³⁸⁹ Redžić 2009, 215.

³⁹⁰ Redžić 2009, 215.

su manja sondažna ispitivanja na mjestu građevine uz unutrašnju stranu zapadnog zida, a 1994. godine došlo je do slučajnih nalaza arhitektonske plastike.³⁹¹

Posjetioci kompleksa u Visokom su imali priliku vidjeti na koji način S. Osmanagić iznosi svoje tvrdnje o jedinstvenosti lokaliteta, a uz njega i osoblje, odnosno vodiči koji šetajući sa grupama kroz tunel govore o njegovim ljekovitim i iscjeliteljskim moćima. Pored toga, tu su i dostupne brošure i literatura na internetu koje sadrže informacije o istraživanjima terena i materijala, o drevnosti kompleksa i o neobičnim i misterioznim tehnologijama koje su drevni graditelji piramida koristili. Osmanagićev način sticanja legitimiteta je upitan; istraživanja pojedinih fenomena se vrše u određenim laboratorijama, a tačnost podataka i njihova prezentacija nije do kraja sasvim jasna, i ako se dublje uđe u pozadinu nekih teorija i mjerenja (na primjer Schummanova rezonanca, Bovisova skala) može se uočiti da se radi o imenima i pojavama koje imaju veze sa New Age pokretom.³⁹² Dakle, iako na prvi pogled podaci djeluju kao znanstveno utemeljeni, oni to nisu, bar ne od strane zvanične nauke. Može se reći da se više radi o ritualu i kvazi racionalističkoj retorici koja odgovara potrebama modernog čovjeka; skoro je uvijek u pitanju ljekovitost „proizvoda“, to jest piramide, zraka, vode, kamena itd.

Visoko je zbog angažmana S. Osmanagića zadnju deceniju postalo na neki način mjesto „modernog“ hodočašća i zbog toga ga neki strani autori nazivaju „New Age Mekka“.³⁹³ Jedan od razloga za takvo percipiranje stranih autora je što S. Osmanagić nije bio zainteresiran da akademski i naučni krug uvjeri u svoje tvrdnje jer je umjesto toga snage usmjerio ka brendiranju jednog novog koncepta, koji posjetiocima nudi iscjeljenje, meditaciju i duhovni razvoj.³⁹⁴ Finansiran iz privatnih sredstava, njegov projekat iskopavanja kompleksa traje do danas.³⁹⁵ Činjenica je da je stvoren „produkt“ koji se „prodaje“, a do toga je došlo iz dva razloga, prvi je izostanak finansiranja projekta sa drugih strana, a drugi je taj što ima dobar potencijal za profit zbog priliva turista u jednu ekonomski slabu regiju.³⁹⁶ Prema podacima iz 2006. godine, 200.000 posjetioca dođe da vidi piramide u Visokom, dok grad rapidno pokušava uvećati infrastrukturu i ponudu i odgovoriti na potražnju.³⁹⁷

³⁹¹ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2409 (pristupljeno 18.08.2020.)

³⁹² Hammer, Swatrz 2020, 100.

³⁹³ Hammer, Swatrz 2020, 95.

³⁹⁴ Hammer, Swatrz 2020, 94.

³⁹⁵ Hammer, Swatrz 2020, 94.

³⁹⁶ Hammer, Swatrz 2020, 103.

³⁹⁷ Pruitt 2007, 16.

Skoro se svaka usluga na lokalitetu naplaćuje i na taj način se ostvaruju sredstva za finansiranje fondacije. Pored ponuda za turističke obilaskne kompleksa tunela Ravne 2, postoji i suvenirnica u kojoj se prodaju knjige, brošure i promotivni materijal, majice, kamenje i razne sitnice. Organizacija događaja, poput predavanja, festivala, sajмова i ljetnih kampova je na ovom lokalitetu također popularna. Primjeri takvih događaja su festival povodom Ljetnog solsticija, sajmovi minerala i kristala, razne meditacije i bioterapije.³⁹⁸ Za one koji žele iskopavati postoje kampovi koji pozivaju volontere iz cijelog svijeta da se pridruže kao radna snaga u iskopavanjima. Fondacija uz to, nudi i organizaciju turističkih putovanja u Egipat i u prahistorijske gradove Turske.³⁹⁹ Pored navedenih aktivnosti, postoje i dugoročni planovi istraživanja koji obuhvataju satelitska i geološka snimanja, sondiranja, laboratorijska ispitivanja, proračunavanja, mapiranja i tako dalje.⁴⁰⁰ Broj navedenih istraživačkih aktivnosti u brošuri je nepregledan, a uključuje ljude i naučnike iz različitih zemalja i iz različitih struka. Iz ovoga je vidljivo da je širok spektar onoga što nudi S. Osmanagić posjetiocima koji dođu u Visoko. Kroz ovakve aktivnosti, a i one koje se na prvi pogled temelje na naučnim spoznajama, voditelj projekta koristi priliku da stvori narative koji će neprestano privlačiti velik broj ljudi.

Reakcije na otkriće su od početka bile različite i mišljenja o tome šta se zaista nalazi u Visokom su bila podijeljena. Neki političari u Bosni i Hercegovini su vjerovatno shvatali da su Osmanagićeva iskopavanja kontroverzna i da mogu negativno uticati na istinsko kulturno nasljeđe koje se nalazi u regiji Visokog, ali su unatoč tome odobravali projekat zbog turističkog potencijala koji je imao.⁴⁰¹ Mnogi zvaničnici, posebno stranci i ljudi iz naučnih krugova su upozoravali da je takav potencijal kratkoročne prirode i da ne treba biti prioritet, te da je realnije ulagati u poslijeratnu obnovu jer su zahvati iskopavanja piramida jako skupi a Bosna nije bogata država.⁴⁰² Za reakcije arheološke struke se može reći da su bile jednoglasne. U to vrijeme Bosna i Hercegovina nije imala studij arheologije, a jedan od arheologa koji je oštro kritikovao fenomen piramida bila je Z. Kujundžić-Vejzagić, koja je zbog toga dobijala prijetnje i nazvana izdajicom.⁴⁰³ Strani arheolozi tvrde da im je rečeno da

³⁹⁸ <http://semirosmanagic.com/docs/Park-Ravne-2-Programi-za-2020.pdf?28022020> (pristupljeno 10.05.2020)

³⁹⁹ <http://piramidasunca.ba/bs/turisticke-ponude.html> (pristupljeno 10.05.2020.)

⁴⁰⁰ http://piramidasunca.ba//dokumentovano.com/piramida/dokumenti/generalni_multidisciplinarni_projekat_fina1.pdf (pristupljeno 10.05.2020.)

⁴⁰¹ Pruitt 2009, 65.

⁴⁰² Pruitt 2009, 65.

⁴⁰³ Pruitt 2009, 65.

ne ismijavaju i da se ne upliću u stvari koje ne razumiju.⁴⁰⁴ Odgovori na to domaćih i stranih naučnika su išli u smjeru pokušaja pokretanja kampanja zaustavljanja Osmanagića u namjerama, u vidu peticija i istupanja javno protiv njega, koje na kraju nisu urodili plodom, a arheolog E. Imamović je tvrdio da je za to kriv sistem jer ne radi ništa po tom pitanju i jer ne postoji politički i institucionalni autoritet.⁴⁰⁵ A. Harding je izjavio da su tri kategorije onih koji podržavaju fenomen piramida; fanatici koji žele da vjeruju u to, ljudi koji su pogrešno vođeni i politički lideri kojima to odgovara zbog politike i ekonomije.⁴⁰⁶ Čini se da je sukob arheologa i Osmanagića dodatno popularizirao ideju o piramidama, jer je ličio na natjecanje onih koji su vjerovali da ponovo pišu historiju zemlje i onih koji su odbijali takve mogućnosti.⁴⁰⁷ Lokalno stanovništvo je također bilo podijeljenog mišljenja, neki jednostavno nisu prihvaćali takvu ideju, dok su je neki pozdravljali, vidjeli u njoj spas i način zarade. Nekima je to djelovalo kao čudo, a koliko se priča urezala u misli javnosti govori i primjer školaraca, koji su sa školama obilazili piramide i učili o „historiji Bosne“, te oduševljeni kući donijeli artefakte sa lokaliteta (kamen).⁴⁰⁸ Takav pristup može biti inspirativan za mnoge škole, ali ne znači i da je istovremeno ispravan. Može biti kontrolisan od strane institucija i vlasti, ali u ovom slučaju to nije bilo učinjeno, kako je naveo i arheolog E. Imamović.

Ovakav način rada, kombinacije različitih privlačnih narativa i prodaje proizvoda koliko god bio inovativan, nije nov i nije jedini – u svijetu su bezbrojni. Arheologijom su se u njenim počecima bavili samo privilegovani i kasnije su kroz vrijeme učinjeni napor od strane akademske zajednice da arheologija kroz edukaciju i programe postane bliža javnosti. Ipak, dalje od javnosti i bliže arheolozima je ostala arheološka teorija, te je vremenom došlo do pogrešnog razumijevanja javnosti o tome šta arheologija zaista jeste. Dok arheolozi shvataju važnost naučnih principa i metodologije, javnosti to i nije sasvim jasno; jedan razlog za to je i dalje prisutna popularna romantičarska slika o arheologiji (avanture, traženja blaga, Indiana Jones), a drugi je što naučni metod i teorija u jednom momentu ljudima prestaje biti interesantna. To je plodno tlo za razvoj pseudonauke, koja može biti opasna jer diskredituje i devalvira akademski rad stručnjaka za sticanje vlastitog kredibiliteta a i ekonomske koristi.⁴⁰⁹ Teško je jednom rečenicom definirati pseudoarheologiju zbog njene širine, a različiti autori imaju različite definicije, ali ono što je poznato je da se ideje pristalica takvog pristupa kose sa

⁴⁰⁴ Harding 2007, prema Pruitt 2009, 67.

⁴⁰⁵ Pruitt 2009, 67.

⁴⁰⁶ Foer 2007, prema Pruitt 2007, 24.

⁴⁰⁷ Lovrenović 2017, 178.

⁴⁰⁸ Pruitt 2007, 24.

⁴⁰⁹ Gansemer 2018, 3.

naučnim pristupom i metodologijom. Za ovaj kontekst je prigodno uzeti definiciju po kojoj je pseudoarheologija pokušaj interpretacije prošlosti van akademske zajednice koji se bazira na korištenju senzacionalizma, na zloupotrebi logike i dokaza, nerazumijevanju naučne metodologije i iznošenju kontradiktornih argumenata.⁴¹⁰ Zanimljivo je i gledište da je pseudoarheologija velik izazov za arheologe, kada se izjednači sa prijetnjom za materijalno i nematerijalno nasljeđe.⁴¹¹ Kao primjer pseudoarheologije i njenih negativnih posljedica može poslužiti jedno od najpoznatijih nalazišta na svijetu, Stonehenge, za koje je sredinom 17. stoljeća J. Aubrey iznio da su ga izgradili Britoni, te da se radi o hramu njihove svećeničke klase, druida.⁴¹² Te tvrdnje je kasnije podržao i popularizirao W. Stukeley, te ih je obrazložio kroz difuzionističko shvatanje (po kojem su naprednija društva znanje prenosila drugima i koje isključuje mogućnost neovisnog razvoja).⁴¹³ Jedna od posljedica difuzionističke teorije bila je stvaranje kolonijalne arheologije i narativa o primitivnom čovjeku koji su korišteni kao izgovori za napade i potčinjavanje domorodačkog stanovništva stranim vlastima.⁴¹⁴ Pseudoarheologija može biti opasna po kulturno nasljeđe jer ne bira način na koji će uklopiti i sprovoditi svoje ideje i ciljeve u determinirane tvrdnje koje mogu imati kratkoročne, i češće, dugoročne posljedice.⁴¹⁵ Faktori koji igraju ulogu u popularizaciji pseudoarheologije su često simplificirani argumenti koji djeluju privlačno jer se tiču identiteta, religije, emocija i u konačnici ekonomije i politike, a oni imaju veći potencijal za komercijalizaciju nego zvanična nauka.⁴¹⁶

Ipak, postavlja se pitanje da li ima nešto pozitivno u Osmanagićevom pristupu, i ako ima, šta je to. Sa jedne strane, fenomen piramida u Visokom ne poznaje etničke granice među ljudima koji žive u Bosni i Hercegovini, pa se može reći da je to jedna pozitivna poveznica među ljudima u zemlji u kojoj je etnička pripadnost i dalje osjetljiva tema.⁴¹⁷ U tom smislu, projekat ima predznak jedinstva svih religija i etničkih pripadnosti i pozitivnog simbola, posebno u godinama iza rata (1992.-1995.).⁴¹⁸ Čest je slučaj da strani autori pokušavaju kroz rat u Bosni i Hercegovini objasniti zašto je fenomen Visokog postao popularan, te zbog čega je lokalno stanovništvo sklono prihvatanju priče da se radi o „kolijevci predaka“ ili „srcu

⁴¹⁰ Cole 1980, prema Gansemer 2018, 4.

⁴¹¹ Bassett 2013, 61.

⁴¹² Gansemer 2018, 17.

⁴¹³ Trigger 2006, prema Gansemer 2018, 17.

⁴¹⁴ Trigger 2006, prema Gansemer 2018, 17.

⁴¹⁵ Bassett 2013, 66.

⁴¹⁶ Bassett 2013, 66.

⁴¹⁷ Pruitt 2009, 61.

⁴¹⁸ Pruitt 2007, 15.

civilizacije“.⁴¹⁹ Čini se da je stanovništvu u tim trenucima bilo potrebno neko čudo, te su nastojanja išla u smjeru davanja smisla svijetu, a piramide su došle u pravi čas.⁴²⁰ Sa druge strane, u zemlji sa teškom ekonomskom situacijom fenomen piramida je probudio entuzijazam kod lokalnog stanovništva koje je u njemu vidjelo mogućnost zarade kroz turizam, a o tome govori podatak da je prije objave S. Osmanagića 2005. godine registrovano oko 10.000 turista u gradu Visokom, dok je za par godina zabilježeno preko 250.000 turista.⁴²¹

Stoga, za neke to prestaje biti pitanje utemeljenosti i ispravnosti Osmanagićevog pristupa, i počinje biti nešto što donosi zaradu, ali nauštrb zvanične arheologije i arheološkog nasljeđa. Kada bi se kroz tu prizmu promatrao Osmanagićev rad, moglo bi se zaključiti da je zaista napravio nešto novo, spektakularno i korisno za regiju Visokog, ali ostaje pitanje da li se to odnosi na ostatak Bosne i Hercegovine. Moglo bi se reći da je turizam u Visokom zaista procvjetao, ali se to ne može reći i za ostatak Bosne i Hercegovine koja i dalje ostaje prepuna spomenika kulturnog nasljeđa, čiji je značaj gurnut u drugi plan. Činjenica jeste da je fenomen“ piramida“ u Visokom u očima javnosti u velikoj mjeri zasjenio istinsko arheološko i kulturno nasljeđe u Bosni i Hercegovini.

Cilj ovog poglavlja nije bio diskreditovati rad autora S. Osmanagića, već ga predstaviti i pokušati bar djelomično odgovoriti na koji način je postao popularan, te da li je i na koji način poboljšao ekonomiju i turizam u Visokom, što nije jednostavan zadatak, s obzirom na to da priča ima više uglova. Malo je ipak, razočaravajuća činjenica da je Bosna i Hercegovina u svijetu poznata po „piramidama“ u Visokom, pored nepreglednog broja istinskih arheoloških lokaliteta iz svih vremenskih perioda. Iako su domaći arheolozi bili uključeni u debate i kampanje protiv S. Osmanagića, vremenom su odustali od takvog pristupa jer je bilo teško postići nešto po tom pitanju (zbog sistema, manjka relevantnih institucija i autoriteta itd.). Bitka ne mora biti izgubljena jer nikada nije kasno; važno je da se arheolozi ponovo uključe, ali ovaj put na jedan drugačiji način. Važno je da arheologija počne raditi na strategijama koje će popularizirati istinsku znanost, prvenstveno kroz arheološki turizam i edukaciju javnosti na nove i kreativne načine, kako bi se jaz koji postoji između naučnika i javnosti značajno smanjio. Arheologija u Bosni i Hercegovini ima dugu i bogatu tradiciju, a u novije vrijeme je otvaranjem Katedre za arheologiju i osnivanjem Instituta za arheologiju počela svoj ponovni

⁴¹⁹ Lovrenović 2017, 188.

⁴²⁰ Lovrenović 2017, 188.

⁴²¹ Pruitt 2009, 62.

uspon u kojem treba ustrajati. Arheolozi Bosne i Hercegovine su svjesni njenog bogatstva arheološkim resursima, stoga nove snage treba da budu usmjerene ka inovativnim pristupima koji će ostaviti dugoročne pozitivne posljedice, kako za arheološko nasljeđe, tako i u očima javnosti. Ključ je u dobroj komunikaciji između arheologa (ne amatera, entuzijasta, zaljubljenika i novinara) i zajednice, odnosno javnosti. Došlo je vrijeme kada arheolozi treba da izađu iz striktno naučnog zalaganja i rada, te izaći u javni prostor sa novim inicijativama, spoznajama i edukativnim i kreativnim programima kako bi se lokalnom stanovništvu ali i turistima približila bosanskohercegovačka arheologija i njeno nasljeđe.

7. Primjenjivost povezanosti arheologije i turizma u praksi

Bosna i Hercegovina je mala država sa velikim arheološkim nasljeđem, bogatom kulturom, historijom i tradicijom, te stoga ima potencijal da postane jedna od turističkih destinacija. Iako je nemali broj turista posjećuje, obilasci se najvećim dijelom odvijaju u gradovima Sarajevu i Mostaru. Turizam i putovanja su fenomeni od velike važnosti u svijetu koji prolazi kroz globalizaciju, ne samo iz razloga što pokreću ekonomiju, već zato što izazivaju interes kod ljudi za nasljeđe i doživljavanje specifičnih iskustava, i za narative lokalnih zajednica i tradicija.⁴²² Kulturni turizam je u svijetu više od dvije decenije ključna strategija razvoja i pitanje svih nivoa vlasti, od lokalnog do regionalnog, od nacionalnog do internacionalnog.⁴²³ Mnogo zemalja ima veliki interes za ulaganje u kulturni turizam prvenstveno iz ekonomskih razloga i pozitivnih uticaja koje ima na razvoj, prihode i zapošljavanje.⁴²⁴

Da bi neki arheološki reurs ili lokalitet bio predstavljen javnosti kao dio i produkt arheološkog turizma, trebalo bi da bude pripremljen za to. Neki od načina oblikovanja i prezentacije resursa su kroz: aktivnosti (razgledanje i posjete, organizacija različitih događaja i aktivnosti edukativno-zabavnog karaktera); kroz medije, dokumentarce i film; kroz prodaju (suvenera, rukotvorina, promotivnog materijala, karata za događaje itd).⁴²⁵ Važno je za današnje uslove kulturne resurse na tržištu ponuditi kao produkt, a to ne mogu biti samo građevine ili predmeti iz prošlosti, već je proizvod način njihove interpretacije i ponude; više nije dovoljno ponuditi turistima razgledavanje lokaliteta, već je potrebno formirati kulturni proizvod i od njega stvoriti atrakciju koji će turistima omogućiti doživljaj i emocije, za koje su istraživanja pokazala da su važni motivi turističkih posjeta.⁴²⁶ Interpretacija arheološkog lokaliteta treba biti odgovarajuća jer će u suprotnom umanjiti zadovoljstvo posjetioca što će rezultirati manjom posjećenošću, a nju u konačnici vrše vodiči (koji treba da prođu kroz edukaciju) i informativni sadržaji (table) na lokalitetu.⁴²⁷

Poticaji za razvoj kulturnog turizma u Europi imaju Europska Unija, Vijeće Europe i UNESCO, a pravi interes Europske unije za kulturu potvrđen je 1991. godine sporazumom u Maastrichtu, te su izdati dokumenti o podupiranju kulture u Europi, i utvrđeni su sljedeći

⁴²² Dragičević Šešić, Rogač Mijatović, 2014, 10.

⁴²³ D' Auria 2009, 276.

⁴²⁴ D' Auria 2009, 276.

⁴²⁵ Dujmović, Vitasović 2016, 409.

⁴²⁶ Vrtiprah 2006, 288, 290.

⁴²⁷ Srivastava 2015, 39.

ciljevi; zaštita europske prošlosti i povećanje svjesnosti o kulturnom nasljeđu u svim njegovim oblicima, stvaranja okruženja koje vodi razvoju kulture u Europi, te podupiranje uticaja europske kulture kako bi se osjećala širom svijeta, kroz saradnju sa zemljama koje nisu njene članice.⁴²⁸ Sličnu politiku ima i Vijeće Europe, radi postizanja većeg jedinstva među zemljama članicama, te kulturni turizam tretira kao sredstvo širenja svjesnosti o europskom nasljeđu, a turizam se prihvaća kao izvor podupiranja kulture.⁴²⁹ Model Vijeća Europe je prihvatio UNESCO, koji ima veliku i važnu ulogu u zaštiti i promociji svjetskog nasljeđa koje je važno za razvoj turizma.⁴³⁰

Arheološki turizam ima potencijal da prvenstveno u Bosni i Hercegovini, a potom i u regiji Balkana na jednoj razini ujedini zemlje i ljude kroz interpretaciju nasljeđa, saradnjom različitih struka, te njihovim zajedničkim stvaranjem mogućnosti za sprovođenje ideja i aktivnosti arheološkog turizma. Specifične i tematske ture (na primjer definisane prema različitim vremenskim razdobljima, od prahistorije do osmanskog perioda) pružaju mogućnost da spajaju više država u regiji, da prevaziđu postojeće različitosti, te da kao „turistički proizvod“ ponude (u nekoj mjeri) jedinstven arheološki narativ koji će privući posjetioce iz cijelog svijeta. Istraživanja pokazuju da su narativi u turizmu i putovanjima ne samo esencijalni element za konstrukciju individualnog i kolektivnog identiteta i identiteta mjesta, već su važni i za procese stvaranja promišljanja, doživljavanja i sjećanja u jednom dugoročnom smislu.⁴³¹ Ovaj koncept ima posebnu vrijednost zbog toga što je regija Balkana okarakterisana kao mjesto etničke i vjerske netolerancije, i zbog toga je stvaranje takvog koncepta jako izazovno posebice jer je interpretacija nasljeđa također sporan problem.⁴³² Zbog svoje kompleksnosti koncept bi trebao obuhvatati nekoliko elemenata a neki od njih su kreiranje nove kulture sjećanja bazirane na zajedničkom nasljeđu, uspostavljanje ravnoteže između formi negativnih reprezentacija i konkurentnosti u reprezentaciji autentičnosti, pozicioniranje Balkana kao jedinstvenog mjesta kulturalnih različitosti i njegovanje regionalne saradnje i zajedničko predstavljanje turističkih i kulturnih (tematskih) tura.⁴³³

U susjednoj Hrvatskoj osnove za implementaciju projekta razvoja kulturnog turizma postavljene su 2003./2004. godine kroz strategije razvoja kulturnog turizma u dugoročnom smislu (osmišljene od strane Instituta za turizam u Zagrebu), koje su se odnosile na stvaranje

⁴²⁸ Pančić Kombol 2006, 220.

⁴²⁹ Pančić Kombol 2006, 221.

⁴³⁰ Pančić Kombol 2006, 222.

⁴³¹ Dragičević Šešić, Rogač Mijatović, 2014, 11.

⁴³² Dragičević Šešić, Rogač Mijatović, 2014, 13.

⁴³³ Dragičević Šešić, Rogač Mijatović, 2014, 17.

adekvatne infrastrukture, uspostavljanje preduvjeta za razvoj zemlje kao kulturne destinacije, povećanja kvalitete prezentacije i interpretacije.⁴³⁴ Najvažniji ciljevi tog projekta su se odnosili na to da kulturni turizam postane glavno strateško uporište i da kritična masa ljudskih resursa koja posjeduje znanja i vještine bude zadužena za njegov razvoj; da je važno uspostavljanje partnerskih odnosa i jake organizacijske strukture i protoka informacija; da se osiguraju stabilna sredstva za njegov razvoj; da se kreiraju produkti na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou.⁴³⁵ Da bi implementacija projekta razvoja kulturnog turizma bila uspješna, potrebno je sprovesti nekoliko ključnih elemenata, a to su: sistematska edukacija koordinatora projekata, ograničiti ili limitirati administrativne procedure koje mogu kočiti razvoj projekata, podići nivo svjesnosti kod lokalnih zajednica o važnosti turizma, tražiti nove i inovativne načine finansiranja projekata kroz marketing i sponzorstva, osnažiti razvoj kvalitetnih produkata kulturnog turizma, te koristiti istraživačke metode i alate koje će donijeti saznanja o tome kako poboljšavati njegov razvoj.⁴³⁶ Način na koji je Hrvatska odredila smjernice razvoja kulturnog turizma mogu biti inspirativne i za Bosnu i Hercegovinu, gdje je potreban jedan dublji i sistematski pristup ovoj problematici.

Marketing je jedna od važnijih aktivnosti kulturnog turizma; da bi se privukli turisti potrebno je osmisliti dobre marketinške strategije, i koristiti ih, kao što rade zemlje koje uspjevaju privući turiste na lokalitete vješto koristeći marketinške strategije u promociji svog nasljeđa.⁴³⁷ Marketing u kulturnom i arheološkom turizmu znači komunicirati sa potencijalnim grupama turista i posjetioca, te ih potaknuti da posjete određen arheološki resurs.⁴³⁸ Važno je razdvojiti marketing u kulturnom turizmu od marketinga određenog mjesta; u kulturnom turizmu se ne radi samo o promociji lokacije ili destinacije, već o obuhvatanju niza aktivnosti i usluga, te je u njemu od iznimne važnosti zadovoljstvo posjetioca i u tom smislu, nije dovoljno samo oglašavati putem masovnih medija i društvenih mreža, nego i pružiti posjetiocima jedinstven doživljaj.⁴³⁹ Da bi interes za kulturne atrakcije bio potaknut, potrebno je održavati, oblikovati i isticati ih u sklopu ponude turističkih destinacija, te osigurati djelotvoran marketinški menadžment i kombinovati različita područja interesovanja u svakom aranžmanu, turistima osigurati različite usluge i pogodnosti,

⁴³⁴ Dujmović, Vitasović 2016, 410.

⁴³⁵ Dujmović, Vitasović 2016, 411.

⁴³⁶ Dujmović, Vitasović 2016, 412-413.

⁴³⁷ Hasan, Jobaid, 2014, 41.

⁴³⁸ Hasan, Jobaid, 2014, 41.

⁴³⁹ Hasan, Jobaid, 2014, 41.

te kreirati događaje kao dio sveukupne ponude vodeći računa o lokalnoj tradiciji i njenoj autentičnosti.⁴⁴⁰

Gradovi i mjesta unutar Bosne i Hercegovine i susjednih zemalja ne treba jedni druge da doživljavaju kao konkurenciju, budući da je kulturni turizam svuda u usponu. Potrebno je iskoristiti taj potencijal za njegov razvoj po uzoru na Europu, te ga promovirati i uspostaviti infrastrukture kulturnih dešavanja i uključiti u europske inicijative. Važni elementi u procesima upravljanja i planiranja su sudjelovanje javnosti i lokalne zajednice, te ostvarivanje partnerskih odnosa sa raznim agencijama javnog sektora, lokalnim vlastima i agencijama zaduženim za planiranje i arheološke struke kako bi se načinili pomoci u razvoju arheološkog turizma u Bosni i Hercegovini. Važnost uspostavljanja partnerstava je općeprihvaćena, posebno javno-privatnih radi osiguravanja sredstava za finansiranje, ali i osiguravanja novih ideja, veće učinkovitosti i pozitivnog duha.⁴⁴¹ Treba spomenuti i da unatoč zajedničkoj želji turizma i kulturnog nasljeđa za razvojem kulturnog turizma, često postoji neslaganje u tome kako neke ideje sprovesti i nedostatak koordinacije među različitim institucijama i vlastima.⁴⁴² Glavna područja saradnje između kulturnog i turističkog sektora bi trebala uključivati upravljanje posjetiocima na historijskim i arheološkim lokacijama, u muzejima i galerijama, razvoj različitih kulturnih aktivnosti i događaja, poboljšavanje socio-kulturnih aspekata (ljubaznost, atmosfera, lokalni običaji), i razvijanje zajedničkih marketinških aktivnosti u cilju brendiranja proizvoda.⁴⁴³

U kreiranju ponude i turističkom plasmanu proizvoda kulturnog nasljeđa, to jest arheološkog resursa turističke agencije imaju važnu ulogu. Turističke agencije bi trebale biti važan sudionik u stvaranju mreže na domaćem i javnom tržištu. U Bosni i Hercegovini ima agencija koje u svoju turističku ponudu uključuju obilaske lokaliteta prirodnog i kulturnog nasljeđa, ali bez razrađene ponude u smislu arheološkog turizma, a to može biti ideja za buduću saradnju polja turizma i polja arheologije. Saradnja ove dvije struke je ključna za razvoj arheološkog turizma u Bosni i Hercegovini.

Ono što je značajno za razvoj arheološkog turizma u Bosni i Hercegovini odnosi se ne samo na organizaciju, osmišljavanje, menadžment i medije, već i na ljude, zajednice. Ljudi i zajednice u Bosni i Hercegovini su često percipirane kao gostoljubive, ali je bitno i da ljudi

⁴⁴⁰ Vrtiprah 2006, 287.

⁴⁴¹ Petrić, Mikulić 2009, 11.

⁴⁴² Petrić, Mikulić 2009, 11.

⁴⁴³ Petrić, Mikulić 2009, 12.

budu svjesni pozitivnih promjena koje arheološki i kulturni turizam može donijeti. Opet, arheolozi su oni na kojima (bar u početku) ostaje zadatak osmišljavanja strategija, povezivanja različitih struka, edukacije i senzibiliziranja vlasti, zajednice, ljudi zaposlenih u turističkim agencijama kako bi se počelo stvarati plodno tlo za razvoj arheološkog turizma u Bosni i Hercegovini. Pored toga, važno je sprovesti strategije koje će biti dugoročne prirode i koje će omogućiti iskorištavanje potencijala koji arheologija ima, a jedna od njih je konzervacija i zaštita spomenika na svim nivoima, koja je ključna za produžavanje njihovog vijeka trajanja.⁴⁴⁴

Kao primjer strategije za promociju arheološkog turizma se može uzeti rad autorice S. Srivastava koji je određen u nekoliko koraka.⁴⁴⁵ Prvi važan korak je saradnja među arheolozima koja će omogućiti izbor destinacije/lokaliteta i njihovu adekvatnu interpretaciju, potom brendiranje arheoloških lokaliteta i fokusiranje na konzervaciju, pokretanje infrastrukture i sadržaja na lokalitetima, promovisanje i razvoj lokalnih zanata i rukotvorina, korištenje marketinga za promociju kroz film, časopise i internet, ohrabrivanje sudjelovanja privatnog sektora radi osiguravanja smještaja za posjetioce, te organizacija događaja poput sajмова i festivala (izvan ili u blizini lokaliteta), zapošljavanje marketinških agenata unutar i izvan države kako bi se promovisao sadržaj.⁴⁴⁶ Prema tome, strategija bi se mogla podijeliti u tri faze; prva bi uključivala odabir i interpretaciju jednog ili više arheoloških lokaliteta, u drugoj fazi bi se uspostavljala infrastruktura različitih namjena (rasvjeta, info table, mjesta za odmor, suveniri, uposlenici itd...), u trećoj fazi bi nastupila promocija lokaliteta kroz raspoloživa sredstva i osmišljavanje programa za posjetioce, a svaki element i korak bi bio prilagođen prirodi lokaliteta.

Neki autori naglašavaju važnost poticanja i ulaganja u turizam u Bosni i Hercegovini generalno, te skreću pažnju na to da izdvajanja sredstava za razvoj turizma budu ozbiljnija i veća.⁴⁴⁷ Također, kao smjernice za dalja zalaganja na tom polju preporučuju obraćanje nivoima određenog državnog organa (entitete, kantone, odnosno općine), te da na taj način ukažu na važnost planiranja izdvajanja sredstava za unapređenje turističke ponude u Bosni i Hercegovini.⁴⁴⁸ Dakle turizam generalno, u Bosni i Hercegovini nailazi na različite prepreke, ali se može reći da aktivnosti i projekti na tom polju mogu donijeti pozitivne promjene. Bosna

⁴⁴⁴ Winter 1997, 138.

⁴⁴⁵ Srivastava 2015, 40.

⁴⁴⁶ Srivastava 2015, 40.

⁴⁴⁷ Repak, Muhić 2016, 10.

⁴⁴⁸ Repak, Muhić 2016, 11.

i Hercegovina ima zaista puno toga za ponuditi turistima, a arheološki turizam je jedan dio te ponude, za koji je odgovorna arheološka struka. Arheolozi međusobnom saradnjom, ali i saradnjom sa drugim disciplinama mogu pokrenuti ostvarivanje ideja za razvoj arheološkog turizma u Bosni i Hercegovini.

8. Zaključak

Arheološki turizam je u svijetu u zadnje dvije decenije u usponu, a njegova primjena ima pozitivne i negativne strane. Pozitivno je to što razvoj arheološkog turizma može, ukoliko je sistemski planiran, imati dugoročnu ekonomsku korist. Kao nedostatak autori koji se bave tim pitanjem navode moguću devastaciju lokaliteta i do nje može doći ako se od početka ne vodi računa o prihvatnom potencijalu lokaliteta, ako lokalitet nije adekvatno pripremljen za prihvata turista i posjetitelja, te ako se arheološki resurs ne održava i ne obnavlja kako to struke arheologije i konzervacije nalažu.

Da bi do razvoja arheološkog turizma došlo, te da bi se on osnaživao potrebno je kroz njega i popularizirati arheologiju. U modernom svijetu popularizacija bilo koje nauke pa tako i arheologije zahtijeva nove i drugačije pristupe. Do nedavno je turista bio pasivni promatrač onoga što posjećuje i što doživljava, i pokazalo se da takav pristup nije dovoljan u održavanju interesa kod ljudi za kulturni i arheološki turizam. Potrebno je drugačije pristupiti tom polju, te staviti naglasak na interakciju, odnosno omogućavanje interakcije posjetiocima i turistima sa nasljeđem koje su došli da posjete. Veća razina interakcije, odnosno uključenosti posjetitelja u sadržaj koji lokalitet nudi vodi ka povećanju zapažanja, učenja, interesa, iskustva i doživljaja kod ljudi, a to utiče na popularizaciju arheologije. Ovi elementi se međusobno prepliću i u suštini nisu odvojivi jedan od drugog. U svijetu su razvijene mnoge kreativne metode, bilo da se radi o materijalnom ili nematerijalnom kulturnom naslijeđu. Svaka od metoda ima za cilj da kod posjetioca proizvede doživljaj i emociju koja će ostati zapamćena, te se može reći za njih da pridonose samoodrživom načinu funkcionisanja arheološkog resursa kao dijela turističke ponude, za razliku od tradicionalnog vida gdje posjetioc samo posjeti lokalitet (po principu iskoristi i odbaci). Interaktivne metode kao što su predavanja, radionice, kulturni događaji, festivali, sajmovi, pa čak i u nekim slučajevima učešće u arheološkim iskopavanjima imaju potencijal da pruže posjetiocima jedinstven doživljaj. Kulturne i tematske rute, dizajnirane na način da prate priču jednog arheološkog razdoblja isto tako mogu ponuditi raznolikost doživljavanja. Eksperimentalna arheologija provedena u arheološkim parkovima, centrima ili muzejima pruža posjetiocima iskustva iz prve ruke i daje bolji uvid u način života ljudi iz prošlosti. Sve navedene metode su izuzetno zanimljive te daju mnogo prostora arheolozima, ali i posjetiocima za kreiranje i ostvarivanje ideja.

U Bosni i Hercegovini je arheološki turizam u začetku. Može se reći da je u najvećoj mjeri očuvano materijalno nasljeđe iz doba srednjeg vijeka, pa je to možda jedan od razloga što se u njegovu konzervaciju i promociju najviše ulagalo. Postoje brojne srednjovjekovne utvrde i stari gradovi koji su (do neke mjere) konzervirani, koje turisti posjećuju i na čijoj se promociji aktivno radi. Ipak, veći dio lokaliteta, uglavnom iz starijih perioda je zanemaren a ima veliki potencijal da postane turistička destinacija, zaseban ili u sklopu neke rute. Kao produkt terenskog obilaska nekih od lokaliteta opisanih u radu nudi se zaključak da je sudbina arheoloških resursa u Bosni i Hercegovini u rukama manjih, uglavnom lokalnih institucija, poput muzeja ili općina. Iako se gradovi i zajednice zaista trude da neke lokalitete adekvatno održavaju, ne postoje jasno definisani i razrađeni standardizirani sistemi prema kojima će se zaista razvijati i brendirati arheološki turizam kao proizvod na lokalnom, regionalnom i internacionalnom nivou.

Kao primjer naglog razvoja turizma u Bosni i Hercegovini se može uzeti fenomen Visokog koji pokazuje da se neumornim zalaganjem mogu postići rezultati (iako je njihova prirodna upitna) u ekonomskom i turističkom smislu, a o tome govori podatak o naglom povećanju priliva turista u tu regiju. Ako je moguće od geološke formacije napraviti senzacionalan narativ te ga brendirati i prodavati kao proizvod, onda je to moguće sprovesti i na arheološkom nalazištu koje zaista ima duboku kulturološku vrijednost.

Da bi se pokrenuo razvoj arheološkog turizma u Bosni i Hercegovini potrebno je poduzeti mnogo koraka u kojima je neophodna komunikacija arheološke struke sa drugim strukama, odnosno interdisciplinarni pristup. Potrebno je krenuti od zajednice i njene dobrobiti, i potom pokrenuti niz akcija u vidu saradnje na različitim nivoima vlasti kako bi se arheološkim resursima posvetila dužna pažnja i investiralo u njihovo osposobljavanje za prihvatanje turista i posjetioaca. Nakon takve organizacije se u narednim fazama može pristupiti njihovom promovisanju i marketingu kroz raspoloživa sredstva, te osmisliti kreativne sadržaje koji će neprestano na njih privlačiti turiste.

Važno je za kraj napomenuti da, u kojoj god se mjeri neki arheološki resurs koristio u svrhe turizma, primarno treba ostati u cilju da se on očuva, te da i idućim generacijama ostane kao dio kulturnog nasljeđa. To je u nekim slučajevima moguće postići kroz popularizaciju, promociju i protok posjetioaca. Kada se popularizacija sprovodi u skladu sa tim načelom, njen rezultat može imati dugoročnu korist u svrhu očuvanja lokaliteta, jer bi u suprotnom ostao zaboravljen, zakopan i prepušten zubu vremena.

9. Literatura

1. ANDELIĆ 1988.: Pavao Anđelić, Grad, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I, Sarajevo 1988, 81-82.
2. BASLER 1953.: Đuro Basler, *Konzervatorski zahvat na Mogorjelu*, Naše Starine I, Sarajevo, 145-151.
3. BASLER 1954.: Đuro Basler, *Kreševo-Kiseljak-Fojnica*, GZM, Nova serija 9, Sarajevo 1954, 299-306.
4. BASLER 1956.: Đuro Basler, *Gradina u Ošanićima kod Stoca*, Naše starine III, Sarajevo, 1956., 79-94.
5. BASLER 1957.: Đuro Basler, *Stari grad Srebrnik i problematika njegove konzervacije*. Naše starine IV, Sarajevo, 1957., 119-130.
6. BASLER, 1959.: Đuro Basler, *Ruševine zgrada iz rimskog doba na Ilidži kao konzervatorski problem*, Naše starine VI, Sarajevo, 167-172.
7. BASLER 1959a.: Đuro Basler, *Konzervacija južnog zida tvrđave u Jajcu*. Naše starine VI 1959., 121-134.
8. BASLER 1971.: Đuro Basler, *Novčić plemena Daorsa*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s. sv..XXVI, Sarajevo, 333-336
9. BASLER 1972.: Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Veselin Masleša.
10. BASLER 1974.: Đuro Basler, *Paleolitsko prebivalište Badanj kod Stoca*, GZM 1974, 5-18.

11. BASLER 1978.: Đuro Basler, *Arheološke pećine u dolini Bregave*, Naš Krš, Speleološko društvo Bosansko-hercegovački krš, Sarajevo, br. 5, 31-34.
12. BASLER 1984.: Đuro Basler, *Kasnoantičko doba*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 309-375.
13. BASSETT 2013.: Alecia Bassett, *Pseudo-archaeology: The Appropriation and Commercialization of Cultural Heritage*, Spectrum: Vol. 3 : Iss. 1 ,Article 6. 61-67.
Available at: <https://scholars.unh.edu/spectrum/vol3/iss1/6> (pristupljeno 05.06.2020)
14. BENAC 1950.: Alojz Benac, *Radimlja*, Sarajevo.
15. BIBANOVIĆ 2015.: Zoran E. Bibanović, *Kulturno i prirodno naslijeđe Sarajeva*, Sarajevo: Marketinško informativni biro d.o.o-MiB
16. BLAŽEVIĆ/ VUKOVIĆ 2001.: Branko Blažević/ Tanja Vuković, Mogućnosti turizma u rješavanju problema nezaposlenosti, *Tour.hosp.manag. God 7, Br.1- 2*, str. 21-36.
17. BOJANOVSKI 1962.: Ivo Bojanovski, *Stari grad Bobovac*, Naše starine VIII, Sarajevo, 1962; 71-94.
18. BOJANOVSKI 1962.: Ivo Bojanovski, *Stari grad Bobovac*, Naše starine VIII, Sarajevo, 1962; 71-94.
19. BOJANOVSKI 1969.: Ivo Bojanovski, *Mogorjelo – Rimsko Turres*, GZM, N.S., sv. XXIV, Sarajevo, 137-163.
20. BOJANOVSKI 1981.: Ivo Bojanovski, *Gračine, rimski vojni logor, Ljubuški*, Arheološki pregled, vol. 22, 63 — 66, Beograd.
21. BOJANOVSKI 1988.: Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja 6, Sarajevo, 1988.

22. BUSSUTIL 2009.: Christopher Bussutil, *Experimental Archaeology*, Malta Archaeological Review, Issue 9, 60-66.
23. BUSULADŽIĆ 2011.: Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo.
24. CSAPÓ 2012.: János Csapó, *The Role and Importance of Cultural Tourism in Modern Tourism Industry*, u: *Strategies for Tourism Industry - Micro and Macro Perspectives*, Dr. MuratKasimoglu(Ed.), <https://www.intechopen.com/books/>, (pristupljeno 20.05. 2020.)
25. ČOVIĆ 1961: Borivoj Čović, *Rezultati sondiranja na praistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli*, Glasnik Zemaljskog Muzeja, Arheologija, n.s. XV – XVI, 79-132.
26. ČREMOŠNIK 1952.: Irma Čremošnik, *Keramika iz rimskog nalazišta Mogorjela*. GZM 1952, 241-271.
27. D'AURIA 2009.: Alessio D'Auria, *Urban cultural tourism: creative approaches for heritage-based sustainable development*, Int. J. Sustainable Development, Vol. 12, Nos. 2/3/4, 275–289.
28. DODIG 2007.: Radoslav Dodig, *Roman military stamps on tiles from Ljubuški*, Opuscula Archaeologica Radovi Arheološkog zavoda, Vol. 31 No. 1, 143 – 163, Zagreb.
29. DODIG 2011. : Radoslav Dodig, *Rimski kompleks na Gračinama, Vojni tabor ili ...?*, HAD, vol.27, 327 — 345, Zagreb.

30. DRAGIČEVIĆ ŠEŠIĆ/ ROGAČ MIJATOVIĆ 2014.: Milena Dragičević Šešić/ Ljiljana Rogač Mijatović, *Balkan Dissonant Heritage Narratives (and Their Attractiveness) for Tourism*, *American Journal of Tourism Management*, 3(1B), 10-19.
31. DUJMOVIĆ/ VITASOVIĆ 2016.: Mauro Dujmović/ Aljoša Vitasović, *Cultural Tourism- Croatian Perspective*, *International Journal of Sustainable Development and Planning*, Vol. 11, No.3, 407-415.
32. FILIPOVIĆ 1924.: Milenko Filipović, *Dubrovnik u Bosni*. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXXVI, Sarajevo, 1924., 101-104.
33. GANSEMER 2018.: Rebekah Gansemer, *Pseudoarchaeology: Archaeology's Long-Lost Cousin*, *Dodiplomski rad*, Department of Anthropology, University of Iowa.
34. GRAF/ POPESKU 2016.: Manuela Graf/ Jovan Popesku, *Cultural Routes as Innovative Tourism Products and Possibilities of their Development*, *International Journal of Cultural and Digital Tourism*, Vol. 3, Nr. 1, 24-44.
35. HAMMER/ SWARTZ 2020.: Olav Hammer/ Karen Swartz, *The Bosnian Pyramid Phenomenon*, *Nova Religio*, Vol. 23. No 4., 94-110.
36. HASAN/ JOBAID 2014.: Mahamudul Hasan/ Md. Imrul Jobaid, *Heritage Tourism Marketing: Status, Prospects and Barriers*, *Journal of Buisness and Menagment*, Vol. 16, Iss. 5, Ver. IV, 40-48.
37. HOFFMAN/ KWAS/ SILVERMAN 2002.: Teresa L. Hoffman, Mary I. Kwas, Helaine Silverman, *Heritage and Tourism Public Archaeology*, *The SAA Archaeological Record* 2, 30- 32.
38. HORMANN/ RADIMSKY 1982.: Kosta Hörmann/ Vaclav Radimsky, *Ošanići kod Stoca*, *GZM IV*, 40-49.

39. IMAMOVIĆ 1977.: Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
40. IMAMOVIĆ 1990.: Enver Imamović, *Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine*, Prilozi, XXIV, 25/26, 37 – 63, Sarajevo
41. IMAMOVIĆ 2002.: Enver Imamović, *Srebrenica i okolica u rimsko doba*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga XVII, Muzej istočne Bosne, Tuzla
42. JAHIĆ 2016.: Haris Jahić, *Turistička valorizacija kulturno-historijske baštine na primjeru nekropola stećaka u Hercegovačko-neretvanskom kantonu*, *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae 2016,5*, 63-82.
43. KELLNER 1890.: Ivan Kellner, *Ostaci rimske kuće u Laktašima*, GZM, sv.I, 55-64, Sarajevo.
44. KHAN/SHAHEEN 2015.: Rafiullah Khan/ Ifqut Shaheen, *Ahmad Hasan Dani's popularization of history/archaeology: Its praxes, context and outcomes*, *Journal of Asian Civilizations*, Vol. 38, No. 1, 107-130.
45. KREŠEVLJAKOVIĆ 1953.: Hamdija Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Naše starine I, Sarajevo, 1953, 1-45.
46. KREŠEVLJAKOVIĆ/KAPIDŽIĆ 1954.: Hamdija Kreševljaković/ Hamdija Kapidžić, *Stari hercegovački gradovi*, Naše starine II, 9-21.
47. KREŠEVLJAKOVIĆ 1958.: Hamdija Kreševljaković, *Sahat-kule u Bosni i Hercegovini*. Naše starine IV, Sarajevo, 1957., 17-32.
48. KUDELIC 2019.: Andreja Kudelić, *Znanstveno-edukativni i popularni program: Prapovijesno lončarstvo: interdisciplinarnost i eksperiment*, (Ed. Marko Dizdar), U: *Godišnjak Instituta za Arheologiju*, XV, Zagreb, 233-238.

49. KUJUNDŽIĆ 1989.: Zilka Kujundžić, *Gravure na stijeni i gravirani ukrasi na upotrebnim predmetima – Badanj i Pećina pod Lipom*, GZM, 21-38.
50. LAFRENTZ SAMUELS 2009.: Kathryn Lafrenz Samuels, Trajectories od Development: International Heritage Management of Archaeology in the Middle East and North Africa, *Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress*, Vol. 5, Nr. 1, 68-91.
51. LOVRENOVIĆ 2017.: Maja Lovrenović, *Uncanny Landscapes of Memory: „Bosnian Pyramids“ and the Contemporary World-Making in Bosnia and Herzegovina*, u: *Lived Religion and the Politics of (In)Tolerance*, (Ed. R.Ruard Ganzevoort, Srđan Sremac), Springer International Publishing AG, 171-193.
52. MARČETA 2016.: Milica Marčeta, Importance of Archaeological Parks for Travel Trends – Example Serbia, *Researches Reviews of the Department of Geography, Tourism and Hotel Management* 45-1, 25-47.
53. MARIĆ 2015.: Almir Marić, *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine*, Filozofski fakultet u Sarajevu: rukopis doktorske disertacije, Sarajevo.
54. MARIĆ 1973.: Zdravko Marić, Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine, *GZM XXVII/XXVIII*, Sarajevo, 173-235.
55. MARIĆ 1977.: Zdravko Marić, Arheološka istraživanja Akropole ilirskog grada Daorsa na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967 do 1972, U: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XXX-XXXI, Sarajevo, 1977, str. 5-99.

56. MALCOM-DAVIS 2004.: Jane Malcolm-Davies, *Borrow Robes: The educational value of costumed interpretation at historic sites*. *International Journal of Heritage Studies*, 10(3), 277-293.
57. MARSHALL 2002.: Yvonne Marshall, What is community archaeology?, *World archaeology Vol.34(2):211-219 Community archaeology*, 211-219.
58. MAZALIĆ 1952.: Đoko Mazalić, *Stari grad Jajce*. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n.s. sveska VII, Sarajevo, 1952., 59-100.
59. MAZALIĆ 1953.: Đoko Mazalić, *Tešanj*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s. VIII. *Zemaljski muzej*, Sarajevo, 1953, 289-302.
60. MAZZOLA 2015.: Brian Mazzola, *Archaeological Tourism Opportunity Spectrum: Experience Based Management and Design as Applied to Archaeological Tourism*, All Graduate Plan B and other Reports. 531.
<https://digitalcommons.usu.edu/gradreports/531> (pristupljeno 20.05.2020.)
61. MOUSAVI/DORATLI/MOUSAVI/MORADIAGARI 2016.: Seyed Sina Mousavi/Naciye Doratli/Seyed Nima Mousavi /Fereshte Moradiahari, *Definig Cultural Tourism*, International Conference on Civil, Architecture and Sustainable Development (CASD-2016) Dec. 1-2, 70-75.
62. MULAOMEROVIĆ 2012.: Jasminko Mulaomerović, *Turistički potencijal pećina u Bosni i Hercegovini*, Krš i pećine Bosne i Hercegovine, Centar za krš i speleologiju, Sarajevo, 27-50.
63. NAGY 2012.: Katalin Nagy, *Heritage Tourism, Thematic Routes and Possibilities for Innovation*, *Club of Economics in Miskolc TMP*, Vol. 8, Nr. 1, 46-53.
64. OUTRAM 2008.: Alan K. Outram, *Introduction to Experimental Archaeology*, *World Archaeology*, Vol. 40, No.1, 1-7.

65. PAARDEKOOOPER 2012.: Roland Pieterszoon Paardekooper, *The Value of an Open-Air Museum is in its Use: Understanding Archaeological Open-Air Museums and their Visitors*, Leiden, Netherlands: Sidestone.
66. PACIFICO/VOGEL 2012.: David Pacifico/Melissa Vogel, *Archaeological Sites, Modern Communities, and Tourism*, *Annales of Tourism Research*, Vol. 39(3), 1588-1611.
67. PANČIĆ KOMBOL 2006.: Tonka Pančić Kombol, *Kulturno nasljeđe i turizam, Radovi zavoda za znanstveni rad HAZU, br.16-17*, str. 211-226.
68. PAŠALIĆ 1960.: Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Posebna izdanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo.
69. PATSCH 1907.: Carl Patsch, *Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, *GZM*, XIX, sv.4, 431-470.
70. PATSCH 1914.: Carl Patsch, *Zbirke rimskih i grčkih starina u bos. – herc., Zemaljskom muzeju*, *GZM*, god. XXVI, sv. 1-2. 141 – 219+Tbl. I – II. 128; Sarajevo.
71. PAWLETA 2012.: Michal Pawleta, *The archaeological fête in ludic space*, u: *Archaeological Heritage: Methods of Education and Popularization* (Ed. Roksana Chowaniec, Wiesław Więckowski), *BAR International Series* 2443, 133-140.
72. PETRIĆ/ MIKULIĆ 2009.: Lidija Petrić/ Davorka Mikulić, *Uloga kulturnog turizma u procesu urbane regeneracije*, *Acta turistica nova, Vol.3, No.1*, str. 5-26.
73. PFANNER 2011.: Jessica Harriet Pfanner, *Archaeological Sieving as Creative Tourism?*, MA thesis, University of Warwick, <http://www.tram-research.com/> (pristupljeno 12.04.2020.)

74. POPOVIĆ 2016.: Ana Popović, *Arheologija od ljudi za ljude: Alati, tehnike i metode u službi lokalne zajednice*, Rad za rektorovu nagradu. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
75. PREVOLŠEK i sur. 2020.: Boris Prevolšek, *Sustainable Development of Ethno-Villages in Bosnia and Herzegovina—A Multi Criteria Assessment*, *Sustainability*, 12, 1399, 2-18.
76. PRUITT 2007.: Terra C. Pruitt, *Addressing Invented Heritage: The Case of the Bosnian Pyramids* Master's dissertation, Department of Archaeology, University of Cambridge.
77. PRUITT 2009.: Terra C. Pruitt, *Contextualising Alternative Archaeology: Socio-Politics and Approaches*, u: *Archaeological Review from Cambridge* 24.1: 55-75.
78. PYŽEVIC/ GRUŽDŹ 2014.: Katarzyna Pyżevicz/ Witold Grużdź, *Experimental Research versus the Popularization of Knowledge of the Stone Age*, *Folia Praehistorica Posnaniensia* T. XIX, 293-307.
79. RADIMSKY 1891.: Vaclav Radimsky, *Rimski grad Domavija u Gradini kodd Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi*, *GZM* III, sv. 1 1-19.
80. REDŽIĆ 2009.: Husref Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing.
81. REPAK/ MUHIĆ 2016.: Samiha Repak/ Damir Muhić, *Turizam u ekonomskoj politici Bosne i Hercegovine*, *Časopis za ekonomiju i politiku tranzicije*, *God. XVIII, Br. 38*, str. 2-11.
82. RICHARDS 2001.: Richards Greg, *Cultural Attractions and European Tourism*, Pre-publication version of opening chapter of *Cultural Attractions and European Tourism*, CAB International, Wallingford, 1-27.

83. Richards, G. (2009). *Tourism development trajectories – From culture to creativity?* Tourism Research and Marketing, Barcelona. Paper presented to the Asia-Pacific Creativity Forum on Culture and Tourism, Jeju Island, Republic of Korea, 3-5. June 2009. <http://www.tram-research.com/atlas/APC%20Paper%20Greg%20Richards.PDF> (pristupljeno 04.05.2020.)
84. ROSS/ SAXENA/ CORREIA i sur. 2019.: David Ross, Gunjan Saxena, Fernando Correia, *Archaeological tourism: A creative approach*, *Annales of Tourism Research*, Vol.67, 37-47.
85. SERGEJEVSKI 1935.: Dimitrije Sergejevski, *Iz rimske arheologije (Municipium Diluntum)*, *Glasnik Zemaljskog muzeja XLVII*, 17-22
86. SERGEJEVSKI 1937.: Dimitrije Sergejevski, *Das Mithraum von Jajce*, *Glasnik Zemaljskog muzeja XLIX*, Sarajevo 11-18.
87. SHACKEL 2005.: Paul A. Shackel, *Local Identity, National Memory, and Heritage Tourism: Creating a Sense of Place with Archaeology*, *African Diaspora Archaeology Newsletter*: Vol. 8 : Iss. 5 , Article 2, 1-6.
88. SRIVASTAVA 2015.: Surabhi Srivastava, *Archaeotourism: An Approach to Heritage Conservation and Area Development*, *Global Journal of Engineering, Science & Social Science Studies*, Vol.1, Issue 02, 31-42.
89. ŠPANJOL 1997.: Željko Španjol, *Turizam i zaštita prirode i čovjekovog okoliša*, *Soc. Ekol. Zagreb*, Vol.6, No.1-2, 93-108.
90. TAN/ KUNG/ LUH 2012.: Siow-Kian Tan/ Shinann-Far Kung/ Ding-Bang Luh, *A Model of „Creative Experience“ in Creative Tourism*, *Annals of Tourism Research*, Vol.41, 153-174.

91. TASIĆ 2007: Nenad N. Tasić, *Neolit u senci – još jedan osvrt na starčevačka naselja u Bosni*, Godišnjak CBI, knjiga 34, ANUBiH, Sarajevo, 5-17.
92. TRUHELKA, PATSCH 1893.: Ćiro Truhelka, Karl Patsch, *Iskopine u dolini Lašve 1893*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sv. V, 685.-707.
93. UOSUKANIEN 2013.: Daniel Uosukaninen, *Pseudo-science, Public Participation and Established Academics*, Dodiplomski rad, Leiden University.
94. VANDER LINDEN/ PANDŽIĆ/ ORTON 2014: Marc Vander Linden/ Ivana Pandžić/ David Orton, *New radiocarbon dates for the Neolithic period in Bosnia & Herzegovina*, Godišnjak CBI, knjiga 43, ANUBiH, Sarajevo, 7-35.
95. VEGO 1954.: Marko Vego, *Srednjovjekovni bihaćki latinski spomenici 16. Vijeka*, GZM, Sv.IX, 225-272.
96. VEGO 1957.: Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo.
97. VRTIPRAH 2006.: Vesna Vrtiprah, *Kulturni resursi kao činitelj turističke ponude u 21. stoljeću*, Ekonomska misao i praksa, God XV, No. 2, 279-296.
98. WALLACE 2008.: Gillian Wallace, *Handbook of archaeological theories*, Lanham MD, Altamira Press.
99. WHALLON 1989.: Robert Whallon, *The paleolithic Site of Badanj: Recent Excavations and Results od Analysis*, GZM, 1989, 7-20.
100. WINTER 1997.: Irene J. Winter, *Packaging the Past: The Benefits and Costs of Archaeological Tourism*, Partnership in Archarology: Perspectives of a Cross-

Cultural Dialogue 14th Symposium of the Swiss Academy of Humanities and Social Sciences and UNESCO, 127-146.

101. ZABBINI 2012.: Enza Zabbini, *Cultural Routes and Intangible Heritage*, Alma Toursim, Journal of Tourism, Culture and Territorial Development, N.5, 59-80.
102. ZELENKA 1962.: Anđelko Zelenika, *Prilozi za proučavanje srednjovjekovnih nekropola stećaka na Radimlji i Ošaničkoj Gorici kod Stoca, Naše starine VII.*, Sarajevo, 172-174.

Internet izvori:

Grad Tuzla. <http://grad.tuzla.ba/turizam/panonska-jezera/arheoloski-park-neolitsko-sojenicko-naselje/> (pristupljeno 25.04.2019.)

Panonika. <https://panonika.ba/arheoloski-park-neolitsko-sojenicko-naselje/> (pristupljeno 25.04.2019.)

Muzej "Municipium Malvesiatium Skelani – Srebrenica".

<http://www.municipiumskelani.net/istrazivanja-2008/> (pristupljeno 23.04.2019.)

Tours-Srebrenica. <https://tours-srebrenica.ba/municipijum> (pristupljeno 23.04. 2019.)

<https://tours-srebrenica.ba/desavanja/> (pristupljeno 23.04. 2019.)

Klix.ba <https://www.klix.ba/vijesti/bih/otvoren-hram-boga-mitre-u-jajcu/121204147>

(pristupljeno 5.11.2018.)

JU Radimlja Stolac.

https://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=19&Itemid=260#

(pristupljeno 28.04. 2019.)

https://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=31:stari-grad-vidoski&catid=25:znamenitosti&Itemid=174 (pristupljeno 14.05.2019)

http://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=21&Itemid=198 (pristupljeno 14.05.2019.)

http://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=21&Itemid=198 (pristupljeno 14.05.2019.)

Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/stolac-vracanje-sjaja-starom-gradu/24926479.html> (pristupljeno 14.05.2019)

Opština Laktaši. Analiza stanja turističke ponude opštine Laktaši, 2011. (<http://opstina-laktasi.com/wp-content/uploads/2018/11/.pdf>, (pristupljeno 26.11.2018.)

Visit Bosnia and Herzegovina. www.visitbih.ba (pristupljeno 26.11.2018.)

Banjaluka.net. banjaluka.net (pristupljeno 26.11.2018.)

Hercegovački Arheološki Portal. <https://arheohercegovina.com/2014/01/09/gradina-na-buturovici-iznad-ljubuskoga/> (pristupljeno 14.05.2019)

Faktor.ba. <https://www.faktor.ba/vijest/volonteri-cistili-ilidzu-od-smeca-/3211> (pristupljeno 4.11.2018.)

Hrvatski Medijski Servis. <https://hms.ba/stolac-nakon-30-godina-ponovno-se-istrazuje-pecina-badanj/> (pristupljeno 05.04.2019.)

Arheološki Park: Bosanska piramida Sunca <http://semirosmanagic.com/docs/Park-Ravne-2-Programi-za-2020.pdf?28022020> (pristupljeno 10.05.2020)

<http://piramidasunca.ba/bs/turisticke-ponude.html> (pristupljeno 10.05.2020.)

http://piramidasunca.ba//dokumentovano.com/piramida/dokumenti/generalni_multidisciplinarni_projekat_final.pdf (pristupljeno 10.05.2020.)

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika:

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3359 (pristupljeno 23.04.2019.)

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1317 (pristupljeno 5.11.2018.)

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=607 (pristupljeno 28.04. 2019.)

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1314 (pristupljeno 14.05.2019.)

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1314 (pristupljeno 14.05.2019)

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=605 (pristupljeno 22.04.2019.)

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=186 (28.11.2018.)

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1844 (pristupljeno 14.05.2019.)

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2498 (pristupljeno 4.11.2018.)

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=600 (pristupljeno 05.04.2019.)

Izjava člana Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika, prema: Radiosarajevo.ba (pristupljeno 10.08.2020.)

Videomaterijal: riopricesaputovanja.com (pristupljeno 10.08.2020,)

Visitvares.com (pristupljeno 14.08.2020.)

SUMMARY

Archaeological tourism has been on its rise for the last two decades, and thanks to the authorities of countries that support the development of archaeological tourism, and the involvement of international organizations (ICOM, UNESCO, UNWTO, etc.), archeology and archaeological tourism are flourishing. In Bosnia and Herzegovina, archaeological tourism is not at an enviable level, although due to the size of archaeological sites (and the rich history of archeology) it has great potential for development and economic gain. Encouraging the development of archaeological tourism is a fairly new topic for Bosnia and Herzegovina and its positive effects can be seen at various levels. Archaeologists are the ones who should be aware of the importance of popularizing archeology and the development of archaeological tourism in Bosnia and Herzegovina.

The aim of the paper is to try to give answers to questions concerning the connection between archeology and tourism in theory and in practice:

- to explore ways of popularizing archeology and archaeological tourism; why creative and contemporary approaches are needed,
- to present some of the most famous archaeological sites in Bosnia and Herzegovina,
- to try to define guidelines for the development of archaeological tourism in Bosnia and Herzegovina.

The first chapter of this paper discusses what cultural and archaeological tourism is, what are the resources as well as advantages and disadvantages of such a new approach for Bosnia and Herzegovina. The focus of the next chapter is on the importance of popularizing archeology, with an emphasis on newer approaches to archaeotourism, as opposed to traditional ones in which the tourist is only a passive observer but not a participant in learning about cultural heritage. Newer approaches emphasize the importance of interaction (between visitor and archaeological resource), between creativity and education as ways to popularize archeology, and thus archaeological tourism. The paper also presents proposals in which archeology and archaeological tourism could be popularized and made more accessible to the public. The third chapter contains descriptions of selected archaeological sites from different time periods, their brief history of research and published results, and a short description of their current state. In this chapter, the sites are classified according to the categories related to

the potential they have for the development of archaeological tourism in Bosnia and Herzegovina. The fifth chapter contains a critical review of the “pyramids” phenomenon in Visoko, and its goal is to try to present its positive and negative sides, and answer the question of whether and to what extent such an approach has affected the economy of the city of Visoko. The final chapter brings general and practical principles that are important for the promotion of archaeological tourism that have been applied in the world and that could be applied in Bosnia and Herzegovina.

In order to develop and strengthen archaeological tourism, it is necessary to popularize archeology. In the modern world, the popularization of any science, including archeology, requires new and different approaches. Until recently, the tourist was a passive observer of what he visits and what he experiences, and it has been shown that such an approach is not sufficient in maintaining people's interest in cultural and archaeological tourism. This field needs a different approach, and the emphasis should be on interaction and enabling interaction between visitors and tourists with the heritage sites they came to visit. A higher level of interaction and the involvement of visitors in the content offered by the site leads to an increase in observations, learning, interests and experiences, and this positively affects the popularization of archeology. Many creative methods have been developed around the world, whether it is tangible or intangible cultural heritage. Each of those methods, aims to produce an experience and emotion that will be remembered by the visitor. They contribute to a self-sustainable functioning of the archaeological resource as part of the tourist offer, unlike the traditional form where the visitor just visits the place (the use and discard principle). Interactive methods such as lectures, workshops, cultural events, festivals, fairs, and even in some cases participation in archaeological excavations have a great potential to provide visitors with a unique experience. Cultural and thematic routes, designed to follow the story of an archaeological period can also offer a variety of experiences. Experimental archeology conducted in archeological parks, centers or museums provides visitors with first-hand experiences and gives a better insight into the way of life of people from the past.

Archaeological tourism in Bosnia and Herzegovina is in its beginnings. It can be said that the material heritage from the Middle Ages has been mostly preserved, so this is perhaps one of the reasons most of the investments went into its conservation and promotion. There are numerous medieval fortifications and old towns which are to a greater or lesser extent preserved, visited and actively promoted. However, most of the sites, especially from older

periods, have been neglected despite their great potential to become a tourist destination, on their own or as part of a route. Despite the fact that cities and communities are trying to adequately maintain some sites, there are no clearly defined and elaborated standardized systems according to which archaeological tourism will really be developed and branded as a product at the local, regional and international level.

In order to start developing archaeological tourism in Bosnia and Herzegovina, many steps are necessary in which the communication and interdisciplinary approach between archaeological and other professions is crucial. It is necessary to start from the community and its well-being, and then initiate actions in the form of cooperation at different levels of government in order to pay due attention to archaeological resources and invest in their training to receive tourists and visitors. After such an organization, in the following phases, it is possible to approach their promotion and marketing through available funds, and to design creative contents that will constantly attract tourists to them.

Biografija

Vedrana Crnković rođena je 09.01.1992. u Sarajevu, gdje je završila osnovnu i srednju školu Opću-realnu gimnaziju Katolički školski centar „Sv. Josip“. Nakon završene gimnazije upisuje 2009/2010. akademske godine studij psihologije na Odsjeku za Psihologiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, te nakon završenog prvog ciklusa studija stiče titulu baccalaureata Psihologije. Potom upisuje studij arheologije također na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2014. godine, te prvi ciklus studija završava 29.09.2017. godine sa završnim dodiplomskim radom pod nazivom „Okresani vrhovi strijela sa neolitskog naselja Butmir“, pod mentorstvom doc. dr. Adnana Kaljanca i arheologinje Zilke Kujundžić-Vejzagić. Drugi ciklus studija Arheologije upisuje 2018. Godine, na Katedri za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Za vrijeme studija arheologije učestvovala je u mnoštvu terenskih istraživanja u Bosni i Hercegovini, te u susjednim zemljama Srbiji i Hrvatskoj, od kojih se mogu izdvojiti rad na neolitskom lokalitetu Drenovci kod Paraćina i Butmiru kod Sarajeva, na paleolitskom lokalitetu Kličevica kod Benkovca, na srednjovjekovnom lokalitetu Kopošići kod Ilijaša i gradina na Palama, te u pećini Vjetrenici u Ravnom.

Pored terenskog rada, za vrijeme studija arheologije volontirala je u periodu od 2016. do 2018. godine u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine na Odjeljenju za arheologiju. U sklopu volontiranja obavljala je različite zadatke, a neki od njih su čuvanje arheološke zbirke i vođenje grupa na bosanskom, engleskom i njemačkom jeziku, asistiranje pri dokumentaciji i revizijama arheološkog materijala, njegovom fotografisanju, pripremi izložbe volontera „Basler-100 godina od rođenja“, osmišljavanju i vođenju radionica za djecu i posjetioce.

U sklopu djelovanja kao člana Arheološkog udruženja Panteon osmislila je i realizirala projekat/radionicu eksperimentalne arheologije „Izrada i ukrašavanje metalnih predmeta“, u saradnji sa Institutom za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Radi sticanja znanja i vještina u polju eksperimentalne arheologije, pohađala je radionicu „Svakodnevni život prapovijesnog čovjeka“ na jezeru Borovik u blizini Đakova.